

Հ.Յ.Գ. ԲՈՒԿ
ՔՐԴԱԿԱՐԻՆ
A.R.F. BUREAU
LIBRARY

„Droschak”

ORGANE

de la Fédération

Révolut. Arménienne.

ԴՐՕՇԿԿ

Adresse:

RÉDACTION DU JOURNAL.

„Droschak”

GENÈVE (Suisse).

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԳԱՂՆԱԿՅՈՒԹԵԱՆ” ՕՐԳԱՆ

ՄԻ ՄԵՏ ԾԱՐԺՄԱՆ ՍՏԻՆՆԵՐԸ

(ՌՈՒՍ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ՎԵՃՄԱՆ ԱՌԻՔՈՒԹՅՈՒՆ)

II

„Ժողովրդից” յետոյ—պ ր օ լ Ե տ ա ր ի ա տ...

Իդէալիզացիան, դասակարգային գաղափարական անարդար և շարունակեց, աւելի յախուռն, աւելի անզուսպ Գործաւորների փորձաթիւ դասը օժտեց նոյն վիթխարի յատկութիւններով, նոյն միտաբանական հմայքով, ինչպէս երբեմն „Ժողովուրդը”։ Եւ ամեն ինչ այնուհետև շրջան արեց պրօլետարիատ-առանցքի շուրջը։ Բոլոր յոյսերը կենտրոնացան նրա վրայ, միմիայն նրա վրայ։

Արդէն 1883-ին, իր անդրանիկ սօցիալ-դեմօկրատական բրօշուրի մէջ—„Սօցիալիզմ և քաղաքական կոխ” —նուսաց մարքսիզմի պարագլուխը, Գեօրգի Պլինսանով, այն միտքն էր արծարծում, թէ՛

Բանակալութեան դէմ յայտարարած կոխը կարող է յաղթել միմիայն մէկ էական պայմանով որ այդ կոխը դառնայ դասակարգային ինքնաձանաչութեան հասած պրօլետարիատի շարժում։

Մարքսիզմի տիրապետութեամբ՝ Ռուսաստանում կատարեց մի այլ շրջում մտքերի մէջ։ Նոր հասանքը սարսափով երես դարձրեց և կուրի այն մեթօդից, որ կազմել էր նախորդ հասանքի—„նարօզնայա վօլիա”-ի տիեզերական հնչակը։

Ռուսաստանը իր լայնածաւալ փեշերի տակ առանց այն էլ շատ քիչ ունէր բուն, գործօն, յեղափոխական կարողութիւն — նոր տիպի գործիչները հրաժարիմբ ասացին և դաւադրական գործունէութեան այն բոլոր արիւնտ, յարձակողական ձեռնարկներին, առանց որոնց, տարաբախտաբար, չի կատարուել ազգերի յեղափոխութիւնը։

Հաւատը դէպի շարժման տարերայնութիւնը դեռ վառ էր նաև այդ սերնդի մէջ։ Աւելի ևս „Տարերայնութիւնը”, այսպէս ասած, կրկնապատկուում էր։ Մարքսիզմը իր „անտեսական մատերիալիզմի” երկամէ օրէնքներով, օր’եկտիվիզմի, առարկայականութեան իր

տարամերժ գաւանանքով գալիս էր ուժեղացնելու տարերայնութեան ու „ճակատագրականութեան” վաղեմի հաւատը ուս մտաւորականութեան մի խոշոր հասուածի մէջ։

Մարքսեան այդ երկամէ դէտերմինիզմի ծոցում առհասարակ շատ քիչ տեղ է տրուում զուտ սուբ’եկտիվ, ենթակայական գործօնին, այսինքն մարդ-ազգականերին, նրանց կամքին, ձեռներէցութեան և յիշատակի գետնի վրայի հաւատամբը Ռուսաստան փոխադրելով, թուլացրեց Լավրօվների ու Միխայլօվների հնչակած սուբ’եկտիվիզմը, մի թէօրիա, որ միշտ ներքուզել ու բաջալերել է մարդ-ազգակի, որպէս գիտակից էակի, խոշոր դերը պատմական վերիվայրուածների մէջ, հանդէպ օր’եկտիվ, առարկայական գործօնների, հանդէպ պատմական „տարերային” պրօցէսի Անհատը սոսկ ծառայէ, սոսկ հնազանդ սպասաւոր չէ „տարերային”, „ճակատագրական” պրօցէսների, այլ և յաճախ տէր, հրամանատար։ Անհատները, գործօն ու կամքոտ խմբուածները, յեղափոխական խիզախ, անվիհեր փորձամասնութիւնները — ինչպէս յաճախ վկայում է ինքը պատմութիւնը—կարող են յղանալ և իրագործել հսկայական ծրագիրներ, կարող են ստեղծել նորանոր պահանջներ ստրուկ ու խաւար ժողովուրդների մէջ, կարող են պատռել „ճակատագրական” անցքերի շրջութան, բաշել իրենց ետքից զանգաւածները, յեղաշրջել ու վերակազմել ամբողջ երկիրներ...

Օր’եկտիվ, անտեսական ու այլ գործօնների կարևորութիւնը ահագին է պատմական պրօցէսի աստիճանական զարգացման, անցքերի նախապատրաստութեան մէջ, բայց գիտակից մարդ-անհատն ևս իր հակազդող ու հրահրող, ստեղծագործող գերն ունի, որ պէտք է յար և միշտ արծարծել, մանաւանդ խաւար ու յետաձուց միջավայրերում, վերանորոգման բարդ աշխատանքի համար կուլած երիտասարդութեան մէջ։

Այդ գաւանանքն էր, որ այնքան ուժգին թափ էր հաղորդում „նարօզնայա-վօլիա”-ի հերոսներին և նիւթում էր նրանց բազուկներով աշխարհաշառաչ սխրագործութիւններ...

Նրա հակառակ՝ ուս մարքսիստական սօցիալ-դեմօկրատիան սկսեց արծարծել մարքսեան զօգմը պատմութեան երկամէ, տարերային պրօցէսի մասին, ուր

համարեա ջնջու՞մ է սուրճեկտիվ, գիտակցական գործօնի գերը... Մի գօգմ, որ տարածելով աւելի ևս բարացած ձևով ռուսական իրականութեան մէջ, չէր կարող չ'անդրադառնալ աճող սերնդի հոգեբանութեան վրայ, չը թուլացնել առանց այն էլ խիստ սահմանափակ նախաձեռնութեան ոգին, յեղափոխական, գիմադրական կորովը, յմեծ գործերի՝ ախորժակները...

Ո՛չ մի ճակատամարտ բռնակալութեան դէմ. հեռու տերրորը, հեռու խօլ ու արիւնոտ բաղխումները, Բռնակալութիւնը ինքն իրեն կը տապալէ... Նրան կը տապալէ կապիտալիստական զարգացման պրօցէսը, որ առաջ է գնում տարերային ճակատագրականութեամբ, արտագրելով ամեն օր կապիտալիզմի ու բռնակալութեան յգերեզման արտապրօլեմարիտիտն... Կարծես թէ արդէն արտապրօլեմարիտիտն...

Ռուսաստանը կապիտալիստական պետութիւն է. իսկ Մարքսը ասել է, որ կապիտալիստական կազմը ամենուրեք մղում է տարերայնօրէն դէպի կործանման անդունդը, շնորհիւ յներքին յարակալ հակասութիւնների՝ և որ նրա փլատակների վրայ պիտի կառուցուի սօցիալիստական իրաւակարգը, որ նոյնպէս տարերայնօրէն նախապատրաստում է արդէն կապիտալիստական հասարակութեան արգանդում...

Պէտք է կազմակերպել յգերեզմանափորներին՝ մղել շարունակ պրօպագանդ ու ագիտացիա, հրել շարունակ դէպի դասակարգային ինքնաճանաչութիւն:

Պրօլետարիատը — միակ ու գերազանցապէս յեղափոխական դասակարգը: Պրօլետարիատը — միակ կրողը սօցիալիզմի վեհ գաղափարի: Ամեն ինչ պրօլետարիատի համար և պրօլետարիատի միջոցով...

Եւ ամեն ինչ — խաղաղ, աստիճանական էւօլիցիայի ճանապարհով: Կործանող — կուրի գերագոյն միջոցը: Մարքսն էլ հէնց ասել է. յիրաբանչիւր դասակարգային կուր — քաղաքական կուր է՝...

Ահա ևս ինչ նոր բարձրացող հասանքի բովանդակ ֆրազէօլօգիան: Ահա մեթօդը և գործելակերպը այն կուսակցութեան — ռուսական մարքսիստ սօցիալ-դեմօկրատիայի — որ իննսունական թւականներում տիրեց հրապարակին, ստանձնելով շարժման ամբողջ պատասխանատուութիւնը, յաւակնելով վարել ահագին կայսրութեան ճակատագիրը... 10—15 տարւայ մեռելային շրջանից յետոյ:

Նարօզնայա-Վօլիա՝ ի վսեմ ժեստերը, ժելեաթօլների ու Պերօվսկայանների գոռ ու ահեղ շեփոյումները փոխարկւեցին մանր ու խաղաղ, օրինական կամ կէս-օրինական մարզանքների: Դա յաստիճանականութեան՝ և մանր յկուլտուրականութեան՝ ջատագովումն էր, որ դէմ էր գնում յասորերկրեայ, ոչ-օրինական,

բուն յեղափոխական գործունէութեան և որ գալիս էր, տարաբախտաբար, աւելի ևս ուժ տալու մտաւորականութեան ու մասսաների քաղաքական ապափայլին (apathic), անարարբերութեան: Ասես յետ էր խաղում պատմութեան և յեղափոխութեան անիւր... Ասես այն երկիրը չէր, որ դեռ 60—70 տարի առաջ տեսել էր յՊէկարիստների՝ ապստամբութիւնը:

Իդէալները մանրանում են պրօլետարական այդ խանդավառ կուսակցութեան մէջ: Մարքսիզմը դառնում է հոմանիշ քաղաքական ինդիֆֆերենտիզմի, կուլտուրականութեան:

Զուր չէին անհանգիստ հաւար կոչում նոր հոսանքի դէմ ռուսական մաքի տաղանդաւոր ներկայացուցիչները, դեռ 90-ական թւերի սկզբից: Զուր չէր յնարօգօլօցիներին՝ մեծանուն պարագլուխը, Նիկօլայ Միխայլօվսկի, այնքան մոլեգնութեամբ արշաւում մարքսիզմի ռուս անշնորհք աշակերանների, նրանց մեթօդի ու տակտիկի դէմ: Եւ ի զուր Բելուսներն ու ռիսաագրուժ Սարուվէները — երբեմն յանհաշտ յեղափոխական (գէթ խօսքով), իսկ այսօր խոհեմ օպպօրտիւնիստներ — աղաղակում էին այդ շեշտակի բնագատութիւնների հանդէպ, ծանուցանելով իրենց գործի ու դաւանանքի գերազանցապէս յեղափոխական բնոյթը... Պարզ էր բոլոր աննախապաշար գիտողների համար, որ նոր տիպի յեղափոխականները, ի տեղի լրացնելու և լայնացնելու նախորդ յեղափոխական կուսակցութիւնների գործելակերպը, ի տեղի մարզելու ինտելիգենտ երիտասարդութիւնն ու ժողովրդային զանգւածները բուն քաղաքական-յեղափոխական դպրոցի մէջ, վարժեցրին նրանց... տօլստօյական կրաւորական գիմադրութեանը:

Լեվ Տօլստօյին այդ աննման դօգմապաշտները բարկոծեցին տասնեակ տարիների ընթացքում, հեգնեցին, արհամարհեցին, յոշնչացրին... մարքսիստական սերտած ֆօրմուլներով. և, սակայն, իրենց բարոզած կրաւորական գիմադրութեան պրօպագանդով շատ էլ հեռու չէին Տօլստօյից և անգիտակցաբար խրախուսում էին նրա հոշակաւոր պատուիրանը. յարին շարով մի գիմադրիր:

Հալածանք յտերրօրի՝ դէմ. բնազգական գարշանք ու ատելութիւն դէպի այն բոլորը, ինչ որ ևէ առնչութիւն ունի դէնքի, ռուսի, վառօղի հետ. — այսպէս է ճշմարիտ խարակտերիստիկը, յատկանշումը Պլեխանօվների ու նրանց կրաւորական վաշտերի հոգեբանութեան: Այդ վաշտերով էին ուղում յաղթահարել վիթխարի, ճիրանաւոր Գաղանին, որ իր մահաբոյր, արժիճային հպումով խեղղամահ էր անում ազատ կեանքի, նոյնիսկ օրինական, կուլտուրական գործունէութեան ամենահամեստ արտայայտութիւնները...

Իրօք Գաղանը հանգիստ էր թողնում: Գաղաքական ազատութեան ինդիքը, ինչպէս ասացինք, նսեմա-

նում էր սօցիալական մասհոգութիւնների առջև: Սօցիալիզմը և անտեսական լօզունգները անհամեմատ աւելի էին հետաքրքրում ռուսական նեօ-մարքսիստներին, քան Մահմանդութիւնը: Սօցիալիզմը՝ իսկական մեծ ՚սոցիալիզմ էր, մնացածը — երկրորդական նպատակներ էին, կամ սոսկ միջոցներ:

Թող գազանը որոճար, Թող նա ճարակէ, խեղդէ, յօշոտէ փոյթ չէ. կապիտալիզմի տարերային պրօցէսը, ամեն ինչ կը հոգայ Պրօլետարիատը կը փորէ նրա գերեզմանը:

Ի ն չ պ է՝ ս...

Այդ հարցն արդէն սկսել էր ջղայնացնել ռուս հասարակութիւնը 900-ական թւերի սկզբում, 6—7 տարի սրանից առաջ: Մթնոլորտը մաւականաչափ ելեր-տրականացել էր՝ մի կողմից ռուսնողական շարժումներով, միւս կողմից սօցիալիստ-յեղափոխականների վարած մի շարք դաւադրութիւններով, որոնց հետեւանքն էր երկու յետադէմ միւնիստրների — Բօգոլէպովի և Սիպիագինի — սպանումը: Բնորոշ է, որ նոյնիսկ 900-ական թւերի սկզբներում, երբ մարքսիստական սօցիալ-դեմօկրատիան բաւական արդէն առաջ էր տարել յոգսակարգային ինքնագիտակցութեան՝ ու «կազմակերպումի» իր գործը — դարձեալ նա չէր, որ հնչեցրեց կուռի շեփօրը, այլ ուրիշ ուժեր, այն է՝ 1. ապագասակարգային ռուսնողութիւնը, որ վաղուց ի վեր յեղափոխական շարժումների առաջապահ է եղել և 2. սօցիալիստ-յեղափոխական կուսակցութիւնը, որ նոր-նոր հրապարակ էր գալիս «նարօդնայա-Աօլիա»-ի վերանորոգած դրօշակով, տերրորի ու ապստամբութեան նշանաբաններով: Երբ, սակայն, չը կարողացաւ, տարաբախտաբար, բաւականաչափ աճել ու ծաւալել ռուսական միջավայրում:

Ինչպէ՞ս պիտի վարէր պրօլետարիատը «գերեզմանափորի» իր պաշտօնը, — հարցնում էր այն տենդոսօրերում ռուս ջղայնացած հասարակութիւնը և ամբողջ աշխարհը: Ի՞նչ ձևով արդեօք պիտի գլորէր, վերջապէս, այն ահագին ու բարբարոս ուժը, որ ծանր տապանաբարի պէս ընկած էր հարիւր միլիօնաւոր ազգաբնակչութեան կրծքին...

Եւ ահա Ռուսաստանի «ամենամեծ» կուսակցութիւնը, «միակ ու գերազանցապէս յեղափոխական պրօլետարիատի կուսակցութիւնը», պատասխանում է իր առաջնորդ Պլեխանովի գրչով, արտասահմանեան «Չարիա» հանդէսի (№ 2—3) մի յօդուածի մէջ. «Եթեո՞յ ինչ»: Մարքսիստական ֆօրմուլների անխոնջ հօլովոյն զգում է, որ ժամանակը հասել է, վերջապէս, դիմելու փոքր ինչ աւելի կորովի ու գործօն քաղաքականութեան, — մանաւանդ որ հակառակորդ կուսակցութիւնը իր շատ համեստ ուժերով սկսում էր արդէն դափնիներ նաճել քաղաքական կուռի ասպարէզում:

«Պէտք է շարունակել, ասում է նա, սկսած ազատագրական շարժումը: Իսկ դրա համար պէտք է՝

1. կազմակերպել:
2. Չեօք առնել մեզնից կախած բոլոր միջոցներ՝ պարզելու համար հասարակութեան դիմադրական տարրերին մեր հետապնդած մերձաւոր քաղաքական պրօլետարութիւնները:
- 3) Շարունակել քաղաքական ագիտացիան աշխատւոր զանգուածի մէջ:
4. Տալ այդ ագիտացիային աւելի լայն չափեր:
5. Տալ այդ ագիտացիային էլ աւելի լայն չափեր:
6. Նոյնը — աւելի մեծ չափով:
7. Նոյնը — էլ աւելի մեծ չափով:
8. Նոյնը — ամենամեծ չափով:
9. Իսկ յետո՞յ... բայց այդ մասին մենք դեռ յետոյ կը զրուցենք, դեռ ժամանակ կայ»:

Ահա անուժեղի սրախօսելացաւով բռնած «վարպետի» բնորոշ յայտարարութիւնը մի ահաւոր, տագնապալի շրջանում, երբ բունապետական Մոլոթը կրկնապատկում ու եռապատկում էր իր հարւածները, լափում էր երկրի, ժողովրդի լաւագոյն զաւակներին, երբ սիբիրեան տունդրաները լցւում էին քաղաքական ասորեալներով և երբ աւետաբեր մ բր կ ա հ աւ ը սլանում էր արդէն կիսախարխուլ կայսրութեան վրայից, ազդարարելով յեղափոխական փոթորիկների մօտալուտ արշաւը...

Կազմակերպւել, կազմակերպւել, կազմակերպւել, Պրօպագանդ, ագիտացիա, դասակարգային գիտակցութիւն, դասակարգային կուռի, անտեսական մատերիալիզմ, կապիտալիզմի տարերային առաջխաղացութիւն, ճակատագրական ինքնաշնչում, պրօլետարիատի դիկտատուրա՛...

Յայտնի չէ, թէ մինչև երբ ռուսական հրապարակը պիտի թնդար ճոռում ու սին ֆրագէտօլօգիայի այդ անհասնում տարափններից, յայտնի չէ, թէ դեռ քանի տասնեակ տարիներ Ռուսաստանը պիտի դեգերէր անշարժութեան ճահճի մէջ և նրա ամենամեծ, «պատասխանատու» կուսակցութիւնը պաղ, անխոնջ, համբերատար լաւատեսութեամբ պիտի որոճար իր կրաւորական լօզունգները, յայտնի չէ, թէ մինչև երբ պիտի տէէր այդ բոլոր անարգանքն ու անախրօնիզմը, — եթէ յանկարծ չ'որոտային եպօնական թնդանօթները և եթէ նրա հետ չ'որոտար նաև Սազօնովի ուժերը, որ վերցրեց ճանապարհից ահեղ ու ամենակարող դիկտատօր՝ Պլէյկէին:

Պատերազմը պայթեց, որպէս մի տեսակ ասուածառաք անակնկալ և սասանեցրեց կօլօսի հիմբերը: Սօցիալիստ-յեղափոխական կուսակցութիւնը սատար եղաւ պատերազմի յեղափոխական աշխատանքին: Բաւաշիւններին ու Սազօնօյներին յաջորդեցին կալեայէֆները, մին-միւսի ետևից արիւնաշաղաղ գետին փուկեցին բրո-

նապետական կենտրոնի սիւները Ռուսաստանը „յեղափոխականացաւ... Բռնակալութիւնը երբէք չէր տեսել մի այդպիսի տագնապ:

Այն ժամանակ միայն ընդ նետեց, վերջապէս, գուրգուրած կուռքը—դասակարգային դիտակցութեան հասած Պրօլետարիատը — ընդ նետեց զըլխաւորապէս—ոչ բացառապէս—ժարքսիստների ձեռքով:

Արդարև,—սրանչեղի մի ուժ. Ճիւղաւորած, ներդաշնակ, միաբան ու կարգապահ: Աշխարհը տեսաւ „ընդհանուր գործադուլի“ և պրօլետարական համերաշխութեան մի եզակի ու հրահանգիչ փորձ: Սակայն—այդտեղ է, ողբերգական Ֆինալի պատճառը—պրօլետարական այդ գեղեցիկ զորաշարժի մէջ պակասում էր յեղափոխութեան բուն գործօն, „հրեղէն նիւթը“... „կուռքը“ հրապարակ էր իջնում երկրի ամենատագնապոտ և ամենալճակաւ մարտի ժամին, որպէս անզէն ու անվարժ, կրաւորական մի տարերք, որպէս հսկայ ու իներտ մի զանգւած, որ միայն մ եր կ կ ու ը ք ե ր ունէր ընդդիմադրելու սիւնների անտառներին:

Եւ յաղթանակը կարճատև եղաւ: Բռնակալութիւնը, սարսափի ու շփոթութեան գերագոյն վայրկեանին, հրատարակեց հոկտեմբերեան մեծախոստում մանիֆէստը, բայց և շուտով, շատ շուտով, ծոց անիւր դէպի յետ, դէպի Պլէվէ ու Պոբէդոնոսցեով, որովհետև նա զգաց, տեսաւ փորձով, որ „մեծ, տիրական կուսակցութիւնը“ ամենևին չէր հոգացել իր զանգւածների զուտ մարտական դաստիարակութեան մասին, տեսաւ, համազօրեց, որ Ռուսաստանի ու ազմա - յ ե ղ ա փ ո խ ա կ ա ն ուժերի պաշարը այնքան էլ սարսափելի չէ և որ պրօլետարիատ - վիթխարին իրօք մի փառահեղ „թնդանթամիս“ է, ֆրանսիական արտայայտութեամբ՝ *de la chair à canon*:

Զօգնեց, ի վերջոյ, ոչ ահռելի պատերազմը, որ ստեղծել էր ինքնակալ թէժիմի համար աներևակայելի մի ճգնաժամ, ոչ ցիրուցան, սահմանափակ զինուորական ու այլ (սմբային) բանկուռները, որոնք յուսահատութեան օրհասական թափերի մէջ մերկացնում էին յեղափոխական բանակի ներքին տկարութիւնը, ոչ էլ ընդհանուր գործադուլը (1905 թ.), „մերկ կուռքերի ու կրաւորական դիմագրութեան“ իր հաւատամքով: Ռուսական Մեծ Յեղափոխութիւնը ճարձատեց, ընկաւ „հոգեվարք“ անանւած բռնակալութեան գրոհի տակ, ռեակցիան նորէն յաղթանակեց և „պրօլետարիատ-տիտանը“, որ մի վայրկեան տեսաւ ինքզինքը երկրի տէր, որ մի վայրկեան հեղեղեց իր մարքսիստ երկրպագուների սրտերը սրբազնագոյն պաշտամունքի բոցավառ կրակով—„պրօլետարիատ-տիտանը“ ցուազինօրէն կորացրեց մէջքը, համակերպեց...

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ

ՅՈՒԹԵՐ ԱՐԻՒՆՈՑ ՕՐԵՐԻՑ *)

(ԻՄ ՂԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐԸ ԿՈՂԱՍՍՈՒՄ)

Անդրկովկասում, նահանգական Գանձակ բաղադրեց ետժ վերստ հեռաւորութեան վրայ, փորք կովկասի ճիւղաւորութիւններին մօտ ընկած է գերմանական գաղութ Ելէնէն-գորֆը:

Այդ գաղութում եւ ապրում էի սկսած 1888 թւից: Եւ առողջ չէի և բնակութեանս համար այդ համեստ անկիւնն ընտրեցի, ի նկատի առնելով նրա կլիմայական պայմանները:

Եւ այդ գաղութում ունէի ղեղարան, արհեստական հանքային ջրերի գործարան, իսկ շրջականերում մարգանդի հանքեր: Այս արգիւնագործութիւններով եւ պարսպում էի միայն բնանիքիս ապրուստի համար. իմ սիրած աշխատանքը գրականութիւնն էր: Եւ գրում էի մայրենի, հայ լեզուով:

Նայն 1888 թւից այդ գաղութում ապրում էր գեներալ Զատի առաջին Լարինսկի կազակային զունդը:

Մինչև հայ-թրքական ընդհարումները եւ մեծ յարգանք էի վայելում զաղթականների մէջ, իսկ զնդի բժիշկների և սպանների շրջանում եւ ունէի շատ բարեկամներ և լաւ ծանօթներ: Երբ ուսու կառավարութիւնը հայերի դէմ թշնամութիւն և հալածանք գրգռեց, զաղթականների և կազակների վերաբերումը դէպի ինձ միանգամայն փոխեց և նրանք սկսեցին ինձ վրայ կասկածել, իբր Հայ Յեղափոխական Գաշնակցութեան պարագլուխներից մէկը: Արաճ ժամանակի ընթացքում երկու անգամ խուզարկութիւն կատարեցին տանս և ղեղատանիս մէջ, բայց անհետեանք: Չեռագիրներէիցս մի քանիսը տարան այդ խուզարկութիւնների ժամանակ և երբէք էլ չվերադարձին:

1907 թ. օգոստոսի կեսերին Ելէնէնգորֆում, երեկոյան դէմ, իր զունքի առաջ սպանեց զաղթական (կօլօնիստ) Գ ու ը ք ե ր Էտտերը տեսել էին մարդասպաններին՝ փախչելիս Գանձակ բաղադրի ուղղութեամբ: Պատմածներին նայելով երկու հօգի են եղել. մէկը բարձրահասակ և նիհար, միւսը միջահասակ և հաստ:

Լարինսկի գնդի հրամանատար Շչերբինայի կարգադրութեան համաձայն իսկոյն ուղարկուած են մի խումբ կազակներ հետեւելու մարդասպաններին: Էտտով հասնում են սրանց զաղթականների այգիներին մօտ: Սակայն մարդասպանները կրակ են տրձակում, շփոթութիւն զցում կազակների մէջ, ծանր վիրաւորում երեքին և իսկոյն թաղուած այգիներում: Ախրաւորածներին տանում են Գանձակի զինուորական հիւանդանոցը, որտեղ նրանցից մէկը, Լ ա խ ն օ, մեռնում է:

Գուրբի սպանութիւնից անմիջապէս յետոյ տեղական ամբողջ ազմինիստրատիօնը, գատախաղը և բնիչը եւ անդուն կերպով կոչուած են գործին՝ որչեւից անպատճառ գանել մարդասպաններին և ամենախիստ կերպով պատժել:

Բանտարկուած են շատ հայեր, իհարկէ, բուրսովին անմեղ մարդիկ: Անկարող լինելով ձերբակալել մարդասպաններին՝ տեղական ազմինիստրատիօնը՝ գեներալ-նահանգապետի զխաւորութեամբ, սրտում է վրէժ տանել Գանձակի հայերից. իսկ Գաշնակցութեան մէջ կասկածող անձերին սրտով կամ ոտքանել:

Ելէնէնգորֆի գերմանացիք դէպքից օգուտելով՝ մասնում են ինձ, իբրև մէկը Գաշնակցութեան զխաւորներից, իսկ սպանած Գուրբի կինը չէ վարանում ներկայացնել ինձ, իբր նրա ամուսնու սճրագործը:

Գատախաղը և բնիչը ինձ պատասխանատուութեան կանչելու ոչ մէկ հիմք չգտնելով՝ հանդիստ են թողնում:

*) Էղիմակը լինելով միանգամայն չեզոք անձնատրոսիւն՝ այլ անգամանիք անելի եւս ուժ է ցայիս ներկայ ժողովապետութեան, որ ներկայացնում է մի ուսուցիչ. նմուշ մի կողակային ռեժիմի եւ բարձր:

Այդ ժամանակ ինձ սկսում է հետևել ոտտիկանութիւնը: Գանձակի նախինն դաւառապետ (նաշաշնիկ) Աւախանին, յայտնի հայտկերը, որոշում է ամեն կերպ արգելէր զնել իմ կայքերի վրայ, զրկել ինձ զեղարան ունենալու իրաւունքից և վերապահել այն գաղթականներին:

Իստեղեկացայ հաւատարիմ աղբիւրներից, որ Աւախանին հաւաքել է գաղութի զլիսուսներին, խորհրդի հրաւիրել Լարինսկի զնդի մէկ քանի սպաններին: Իմացայ, որ այդ ժողովը քննութեան է առել իմ անձնաւորութիւնը և միաձայն որոշել բանտարկել վարչական ծանապարհով, կազմակերպի հետ ուղարկել Գանձակի բանտը, հրահանգել կազմակերպի սպանել ինձ ծանապարհին և ստել, որ իբր թէ ես ուզում էի փախչել և սպանուցի:

Օրը հասաւ կազակ Եւսիմովի և կոյճնիստ Գուրբի յուղարկուորութեան: Եւսիմովի մարմինը Գանձակից բերել էին Ելենէնգորթ գաղութը, Լարինսկի զնդի եկեղեցին:

Իս նստած էի սենեակուսուս և լրագիր էի կարգուս: Իմ օգնականը աշխատում էր գեղարանուս: Անջն և երկխաներիս ժամանակին ուղարկել էի Գանձակ, ազգականներին մտա, որպէսզի բանութեան զոհ չդառնային կազակների կողմից, որոնք քանի անգամ փորձել էին ներս խուժել գեղատունս, բայց ես չլսած ձեւանալով չէի բացել դռները:

Գաղութի եկեղեցու զանգակները սկսեցին զօղանջել: զուրս էին բերում Գուրբի մարմինը: Յանկարծ ինձ մտա վազեց հանքային գործի իմ բնկերը, տեխնիկ Ֆերդինանդ Լասս և ասաց.

— Չեր կեանքը վտանգի մէջ է. շուտով պատրաստուեցէք զնանք ինձ մտա:

— Ի՞նչ կայ, հարցրի ես:

Իս պատմեց, թէ ինքը հեռախօսով իմացել է, որ Գանձակում, կազակ Եւսիմովի յուղարկուորութեան միջոցին բնգահարում է պատահել հայերի և կազակների միջև և որ վերաբերում ու սպանւած են շատ հայեր: Յետոյ նա աւելացրեց.

— Ըստ երևոյթին ձեզ համարում են Գաշտակցական կուսակցութեան պարագլուխներից մինը և յուրեր են պատու, որ զուք պիտի սպանէք այսօր իսկ, երբ տեղս հասնի կազակի թաղան հանգուր:

Իս չէի կամենում հաւատալ այդ բոլորին, որովհետև խիզ՞ն հանգիստ էր Գուրբի սպանութեան գործում և բացի այդ՝ ես չէի պատկանում Ռուսաստանում կամ Ասիականում գոյութիւն ունեցող սրէէ կուսակցութեան, գերադասելով անկախ լինել և անկախ աշխատել գրական ասպարէզում: Իս ինձ թուում էր, որ ես կը կարողանայի սպառցուցել օրէնքի առաջ իմ անմեղութիւնը, կը վերականգնէի ամբողջ ճշմարտութիւնը և կ'ազատուէի այն բռնի մահից, որի մասին ասել էր բնկերս:

Բայց, աւա՛ղ, կարելի՞ է արդեօք օրէնք և օրինաւորութիւն որոնել այնտեղ, ուր թագաւորում է բանակալութիւնը:

Կազակ Եւսիմովի թաղան հանգուր մտնում էր գաղութիւն: Բայց թանգ էր և բնկերս թախանձանքով խրոչրում էր ինձ երկար շմտածել և զնայ իր մտա:

Շուտով կառք նստեցինք և գնացինք իր հետ:

Կազակի թաղամիջ յետոյ, նոյն օրը երեկոյան վազեց մտա իմ օգնականը, վախեցած, արցունքը աչքերին և յայտնեց ինձ, որ չի կարող մնալ գեղարանում, որովհետև մի խուժք գինւած կազակներ չեն հեռանում զեղարանից, մի ուրիշ խուժք նստած է զեղարանի գիմաց, գերմանացու պատշգամբում: Ցանտէր գերմանացին հիւրասիրում է նրանց զինով և ստելիքով՝ համոզելով կտորել գաղութում ասպար ըստը հայերին:

Կազակները երկար սպասել էին ինձ. ես չէի վերադարձել նրանք վերջապէս հեռացել էին:

Շանք գիշեր անցկացրի ես պարոն Լասսի մտա: Ընար չեղաւ զուրս զալ գաղութից, որովհետև փողոցներում կազակների և գերմանացիների պահարկական խմբեր էին պտտում՝ աշխատելով ինչպէս լինի որոտ ինձ և սպանել:

Շեռեակայ օրը, ճաշից յետոյ, մտա եկաւ հանքային գործի մի ուրիշ բնկեր, Ռ օ ղ է ն գ օ Ր Փ, որ սարում էր նոյն

տանը, ուր Լասսն էր և հանգստացրեց ինձ ասելով, որ կազակները արդէն խաղաղել են, կրքերը իջել և եթէ ես կամենում եմ՝ կարող եմ ապահով մտնել երկուսի մէջ, ճիշտը խոստովանած, ես չէի ուզում այդպէս շուտով ձգել իմ ապաստանը, բայց ստիպւած էի հեռանալ, որովհետև այդ օրը Լասսի և Ռօզենգորթի մտա Գեռաբերուրդից հիւրեր էին եկել և բաւ երևոյթին նեղուժք էր:

Իբր ես անցնում էի Լարինսկի զնդի գիւնաւատան մտով՝ մէկ կազակ վազեց բնկերների մտա և բաւ երևոյթին իմացրեց նրանց իմ վերադարձը, դրա համար էլ գիւնաւատան մէջ յանկարծակի իրարանցում բնկաւ և շատերը զուրս նետուցին ինձ տեսնելու:

Իս հասայ բնակարանս և մտածում էի ինչպէս ազատուել այս գաղութից և բնկել Գանձակ:

Յանկարծ բակիս մէջ յայտնեց մի զինեակ կազակ և կատարած դէմքով մտեցաւ պատահականս, բայց չկարողացաւ ինձ տեսնել և նորից փողոց անցաւ: Յետոյ զեղատուն մտաւ, օգնականիցս զնեց ինչ-որ բան և հեռացաւ: Մի բանի բուպէից յետոյ նորից մտաւ զեղարան, զնեց ինչ-որ մի հասարակ բան և զարձեակ հեռացաւ: Իս զգացի, որ նա ինձ որոնում է և դրա համար էլ զուրս չեկայ սենեակիցս: Յետոյ գերմանական զպրոցի երկու ուսուցիչ մտան գեղատուն, զեղ զնեցին և ցանկութիւն յայտնեցին ինձ տեսնել: Իս զուրս եկայ և նոյն բուպէին զեղարանիս դռները բացուցին ու իմ առաջ տնկեց նոյն կազակը, բարեւեց և խնդրեց քսան կուպէկի ողկելից իւր: Իս ասացի օգնականիս, որ նա անմիջապէս մտայ պահանջուած առարկան ու ինքս սկսեցի խօսակցութիւն կապել ուսուցիչների հետ, որպէսզի որանք զուրս չգան գեղարանից: Բայց նրանք շուտով նկատեցին կազակի ալլալմուճը և անմիջապէս բնգահարեցին խօսակցութիւնը զուրս եկան գեղարանից: Այդ ժամանակ կազակը անուշադիր թողնելով պահանջուած իւրը, մտեցաւ կանգնեց առաջս և հարցրեց.

— Ո՞վ է զեղարանի տէրը:

— Ի՞նչ, պատասխանեցի և խոյն զլիսուս անցաւ այն միտքը՝ թէ նա եկել է ինձ սպանելու և քարացայ:

Սակայն ի գործմանս իմ նա զրպանից ինչ որ գրութիւն հանեց, դրեց առաջս սեղանի վրայ ու ասաց.

— Ահաւասիկ այս թուղթը Լարինսկի զնդի առաջին հարկաբանից, յանձնեցէք Գանձակի հայ կամիտէին և մեզ պատասխան բերէք:

Յետոյ նա զրպանից մատիս և մաքուր թուղթ հանեց, առաջարկեց իրեն ստորագրութիւն տամ, թէ ասացայ այս զրութիւնը:

— Իս չեմ կարող կատարել ձեր յանձնարարութիւնը, պատասխանեցի ես, որովհետև չգիտեմ ո՞ւր է գործում հայ կամիտէն և ո՞վքեր են նրա անգամները:

— Ստորագրեցէք, ստորագրեցէք, կրկնում էր կազակը, ուշադրութիւն չգործեցելով իմ խօսքերին:

— Եթէ այդպէս է գնանք հրամանատարի մտա, ասացի ես, եթէ ես պատասխանում եմ և ուր եմ վերցնել այդ զրութիւնը՝ կը վերցնեմ զնոյնպէս:

— Ստորագրեցէք, պահանջում էր կազակը և հեռոցեակ տեսի ու տեսի ալլալուս: Նրան բանել էր նեարդային զոյ:

— Ո՞վ էր զուք, հարցրի ես, ի՞նչպէս է ձեր անունն ու ազգանունը, որպէսզի ես գիտնայի թէ ո՞ւմից եմ ստանում այս զրութիւնը:

— Ստորագրեցէք, վերջապէս, կանչեց կազակը և ձեռքը տարաւ դէպի դաշոյնը:

Բայցև ճակատագրական էր: Ըստ երևոյթին կազակին յանձնարարուած էր սպանել ինձ, եթէ ես մերժեմ զրութիւնը, և նա պատրաստ էր վճռական հարածի համար:

Ինչ կարող էի անել: Իս մեռակ էի, իսկ նրա յետեւում բոլոր գուճը և ամբողջ ուսու կառավարութիւնը: Իս վրձուցի իրար չզոհեւ այդ բարբարոս կազակի ձեռքով, կատարել առայժմ՝ նրա պահանջը, յետոյ մտածել և գործել կամբիս համաձայն:

— Թեկարեցէք, ասացի կազակին, ի՞նչպիսի ստորագրութիւն էր ուզում:

Սեպտեմբեր 20 Երևանի քաղաքում
 և Արարիկ, Քանաքեպի թաղամասերում
 Քաղաքի Երևանի քաղաքապետի
 և Երևանի քաղաքապետի օգնականի
 Քաղաքի Երևանի քաղաքապետի
 և Երևանի քաղաքապետի օգնականի
 Քաղաքի Երևանի քաղաքապետի
 և Երևանի քաղաքապետի օգնականի
 Քաղաքի Երևանի քաղաքապետի
 և Երևանի քաղաքապետի օգնականի
 Քաղաքի Երևանի քաղաքապետի
 և Երևանի քաղաքապետի օգնականի
 Քաղաքի Երևանի քաղաքապետի
 և Երևանի քաղաքապետի օգնականի

Սեպտեմբեր 20 Երևանի քաղաքում
 և Արարիկ, Քանաքեպի թաղամասերում
 Քաղաքի Երևանի քաղաքապետի
 և Երևանի քաղաքապետի օգնականի
 Քաղաքի Երևանի քաղաքապետի
 և Երևանի քաղաքապետի օգնականի
 Քաղաքի Երևանի քաղաքապետի
 և Երևանի քաղաքապետի օգնականի
 Քաղաքի Երևանի քաղաքապետի
 և Երևանի քաղաքապետի օգնականի

Սեպտեմբեր 20 Երևանի քաղաքում
 և Արարիկ, Քանաքեպի թաղամասերում
 Քաղաքի Երևանի քաղաքապետի
 և Երևանի քաղաքապետի օգնականի
 Քաղաքի Երևանի քաղաքապետի
 և Երևանի քաղաքապետի օգնականի
 Քաղաքի Երևանի քաղաքապետի
 և Երևանի քաղաքապետի օգնականի
 Քաղաքի Երևանի քաղաքապետի
 և Երևանի քաղաքապետի օգնականի

Մեծարժանութիւնները աւելորդ են այս կայսր Նախկին
 բազմազանութիւնը հասկանալու համար: Ընթերցողը միայն
 այս Նախկին կարող է պարզ կերպով պատկերացնել ինչ-
 պիսի բարբարոս կարգեր կան Ռուսաստանում և ինչ է հայ
 կուլտուրայի դրութիւնը:

Բարեհաճեցէք տեսնել թէ ինչ է գրում ինձ գնդա-
 պետը: Այնքան կողակները յանձնարարել են ձեզ կատարել
 իրենց պահանջը — օրինական է դա թէ ապօրինի — դուք
 պարտաւոր էիք կատարել և ոչ թէ յայտնել որոշումը:
 զրա մէջ էր դուք մեղաւոր և վախեցէք հասուցումով:

Ինձ ինչ էր մնում անել այդ բոլորից յետոյ: Այդպիսի
 պայմաններով կարելի էր արդեօք ապրել Ռուսաստանում:
 Ահնարե՛ք է, որ պիտի փրկութիւն որոնելի փախուստի մէջ
 անմեղ լինելով հանդերձ:

Իմ բացակայութեան ժամանակ բոլոր գործերս փճացան,
 ձեռագիրներս և մի քանի թանկագին իրեր տարան խու-
 գարկութեան միջոցին: Գաւառապետը իմ հաստատարմաար-
 ձերէն զրկել էր այնպիսի գրութեան մէջ, որ նրանք հարկա-
 դրւած են եղել ճախել զեղարանս կայմիտաներին շնչին
 զնոյ պն ժամանակ, երբ ես Թիֆլիսից ուղարկել էի լուս
 գնորդներ:

Այսպէս, զրկելով կայրերիցս և այլևս հմարաւորութիւն
 չունենալով մնալ այսպիսի պետութեան մէջ ես սիրով թո-
 դեցի հայրենիքս, որպէսզի ապրեմ և մեռնեմ արեւմտա-
 երասպական պետութիւններից մէկի մէջ, որտեղ կարգ կայ,
 օրէնք կայ և ուր մարդու անձը անձնանմանի է:

Ա. Լ. ՔԱՆԱՔԵՊԻ ՄԱՐԿԻՄՈՆԻԱՆ

18 նոյ. 1909

Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Կ Ա Ն

ՆՈՐ ԹԻՒՐԲԻԱՆ

I

Քաններորդ գարու բազաբական ամենամեծ դէպքերէն
 է անշուշտ Թիւրքիոյ վերածնունդը: Պատմութիւնը
 դժբախտաբար աւելի յաճախ չի յղանար այդպիսի
 խորունկ ու Նշանակելի իրողութիւններ, որոնք ամբողջ
 երկրի մը արիւնոտ անցեալը կը վարագորեն, կը պա-
 տանքեն՝ բանալու համար յուսատու ապագաներուն նա-
 խագուռը:

Ինչ որ ալ ըլլայ Թիւրքիոյ երկու տարեկան սահմա-
 մանագրութիւնը, որքան ալ պակասներ պարունակէ իր
 մէջ այդ անփախ պետութեան բազաբական ստեղծա-
 գործութիւնը՝ անիկա այնուամենայնիւ, կարեւոր սկզբը-
 նաւորութիւն մըն է և պերճախօս ապացոյց բազաբա-
 կրթութեան մեծագոր ոյժին և յարակալ շարժումին:

Անկնկալ և, ըստ երևոյթին, պատահական մղումով
 պատմութեան ասպարէզը նետուած այդ փոփոխութիւնը
 զարմանք պատճառեց պատմագէտներէ և ընկերարան-
 ներէ շատերուն: Ըստ երևոյթին երկրի անցեալ կեանքը
 չպիտի կրնար այդպիսի ապագայ ստեղծել, կարծէք

գոյութիւն ունեցող նիւթերը—Թիւրքիոյ քաղաքական-
 հասարակական-քաղաքակրթական-տնտեսական պայման-
 ները—անբաւարար էին այդպիսի արդիւնք ստանալու
 համար:

Թիւրքական յեղափոխութեան և սահմանադրական
 ներկայ իրաւակարգի պատմութիւնը ապահովաբար պիտի
 գրւի օր մը Այսօր, սակայն, երբ չարփազանց մտաւնք
 այդ խոշոր և զեւէտ լեւան՝ անկարելի է մեկէն ըմ-
 բռնել բոլոր պատճառները և խորանալ մինչև իսկա-
 կան հիմունքը:

Թէ ինչպէս ծնւեցաւ այդ կարեւոր յեղափոխութիւնը,
 ինչպէս գործեց նա, ինչ ազգակներէ ներշնչւեցաւ, ինչ
 փուլերու մէջէն անցաւ կարճ տևողութեան մը միջոցին,
 ինչ գործելակերպ հրատարակ բերեց, ինչպէս համա-
 խմբեց իր ոյժերը, ինչ ուղղութեամբ գիմարեց հին
 սեփական և ո՛ւր հորւածներ տեղաց—այս բոլորը ապա-
 գային երևան կուգան պատմական և ընկերական գի-
 տութիւններու մէջ: Այսօր մենք կը տեսնանք երևոյթներ,
 կը գոհանանք եղածով, մակերևոյթապէս կ'ըմբռնենք
 իրողութիւնը, գոհեցորեն կը վերլուծենք շարժման մեկ
 բանի խոշոր գիծերը և ատկէ աւելի չենք կրնար առաջ
 երթալ:

Մինչդեռ մեր ընկիւններու տեսակէտէն, մեր գործ-
 նական քայլերուն համար՝ անհրաժեշտ է շատ թէ բիշ
 հանգամանալից ծանօթութիւնը այն շարժառիժներուն
 և սկզբունքներուն, որոնք հիմնաւորեցին, պայմանաւո-
 րեցին և ստեղծագործեցին ներկայ եղելութիւնը:

Մեր յօդածով մենք յաւակնութիւն չունինք լուսա-
 բանելու գէպը իր ծագման, զարգացման և արտայայ-
 տութեան մէջ՝ անհրաժեշտ և ցանկալի մանրամասնու-
 թեամբ: Խոշոր պակաս մը լրացնելու համար չէ, որ
 գրիչ կ'ունենք: Մեր նպատակն է մեր ոյժերը ներածին
 չափ քննել այն խնդիրը՝ թէ օսմանեան նոր իրաւակարգը
 պատմական ինչ հիմքեր ունի, հասարակական և քա-
 ղաքական ինչ յենարաններ և ապագայի ինչ հաւաս-
 տիքներու պատմութիւն չարտի առաջարկներ անշուշտ և
 ոչ ալ անցեալ վերանորոգութեանց պատկերը պիտի
 ներկայացնենք: Սակայն այժմեան կեանքը և քաղաքա-
 կան-ընկերական վիճակը վերլուծման ենթարկելէ առաջ՝
 համառօտակի պիտի յիշատակենք այն պայմանները,
 որոնց մէջ զարգացաւ այսօրեան իրաւակարգի և պետա-
 կան ձևի ստղծը: Ապա պիտի ընդգծենք վերանորոգու-
 թեան այն սկզբնական վարմնոտ փորձերը, որոնց
 ծնունդը և դաւակը կը հանդիսանայ բնականորոգ դարու
 թիւրքական յեղափոխութիւնը և սահմանադրական
 վարչակարգը: Այս թնուցիկ վերլուծումը գուցէ կրնայ
 նպաստել երևոյթի աւելի ամբողջական ըմբռնումին:

ՎԵՐԱՆՈՐՈՒԹԻՒՆԵՆՅ ՓՈՐՉԵՐ

Ցանկններորդ դարու առաջին քառորդին թիւրքիան
 կը գտնէր ճակատագրական կացութեան մը մէջ: Ան-
 ցեալ ոյժը, քաղաքական-գիւտարական-գրամական կարո-
 ղութիւնը այլևս չկար: Պետութիւնը կողմալուծւած
 ու միանգամայն անհամապատասխան այն միջավայրին և
 այն ժամանակին, որու մէջ կ'ապրէր: Երրորդ ճանա-
 պարճ չկար: Առաջին այդ խոշոր դանդաճը յուսա-
 հասական երկրնարանի (alternative) էր՝ գաղտնապար-
 ւած:

Կամ պէտք էր եւրոպականանալ, նորանալ, յար-
 մարել ու համակերպել նոր քաղաքակրթութեան ու
 նոր սկզբունքներուն և կամ պէտք էր իջնալ պատ-
 մութեան երկարամեայ բեռէն: Բնական օրէնքը և աշ-
 խարհիս անհրաժեշտութիւնը չէր կրնար հանդուրժել
 ուրիշ ճանապարհ:

Երկուքն ալ, սակայն, հաւասարապէս դժւարին էին
 և երկուքն ալ հաւասարապէս անտանելի դժւարին էր
 քաղաքակրթութեան շաղիւն վրայ դնել այն խաւար,
 մութ, խայտարակոտ դանդաճը, որ օսմանեան պետու-
 թիւնը կը կազմէր: Ընդարեան, անհեթեթ այդ հա-
 սարակութիւնը, որու ներքը կը շարժէին տակաւին
 նախապատմական բնազդները, որու մտաւայնապատ գի-
 տակցութիւնը չէր հասկընար պատմութեան պահանջը,
 որու անդամները կեդրոնախոյս ոյժի հետևանքով կը
 թուլացնէին ընկերական կազմաւորը (օրգանիզմը), —
 այդպիսի հասարակութիւն մը չէր կրնար մեկէն կանդ-
 նել և բախել այն միջավայրին մէջ, որ աւելի հասուն
 և աւելի հանճարաւոր ժողովուրդներուն ստեղծագոր-
 ծութիւնն էր:

Միւս կողմէ անտանելի էր և անընդունելի քաղա-
 քական և պետական մահաւան, ոչնչացման գաղափարը:
 Ցանկններորդ դարու թիւրքական ամբողջ պատմու-
 թիւնը այս կրկնակի դժւարութիւններուն արդիւնքն է
 և այս ընդհարման հարագտ ժառանգը: Երկրին բոլոր
 խնդիրները և բոլոր մտահոգութիւնները այս հիմնա-
 կան հակադրութեան կրկնադրուումին և այս երկընտ-
 րանքին շուրջը կը գտնան:

Վերանորոգութեան տրամադրութիւնները կուգան
 հասարակութեան վերին շերտերէն: Այս գիծը
 չափազանց բնորոշիչ է Թիւրքիոյ պատմութեան համար:
 Ստորին խաւերը, շահագործող գաղտնագրերը չէին, որ
 որ առաջին անգամ փոփոխութեան ու յեղաշրջման
 մասին խօսեցան: Արժանական նախապաշարմաներու և
 դարաւոր ստիպութեան մէջ թաղւած՝ անոնք իրակա-
 նութեան գիտակցութիւնը չունէին: Դանդաղաշարժ էին
 ու պահպանողական: Այս պարագան — ընկերական
 շերտի ներքին խաւերու այս անտարբերութիւնը—կար-
 թեւոր ու ճակատագրական նշանակութիւն ունեցաւ
 թիւրքական յեղափոխութեան ու քաղաքական վերա-
 ծնունդի համար:

Եւրոպական քաղաքակրթութեան հետ անմիջական
 շփումն ունէր երկրին արտօնեալ գաղտնագրը: Անիկա
 էր տակաւին կրթութեան ու գիտակցութեան տէրը:
 Զարմանալի չէ, ուրեմն, որ եւրոպական յառաջադէմ
 և նորագոյն գաղափարները անոր մէջ պատուասուեցան:

Եւ այսպէս, երկրին ու պետութեան վերակազմու-
 թիւնը այդ գաղտնագրէն սկզբնաւորուեցաւ և բաւական
 երկար ատեն այդ գաղտնագրին մէջ մնաց: Բէյեր, փա-
 շաներ, զօրավարներ, նախարարներ, անգամ կայսրներ,
 ներշնչւեցան այդ գաղափարով: Ըստ երևոյթին տար-
 րինակ այս իրողութիւնը իր հոգեբանական և հասար-
 ակական պատճառներն ու հիմնաւորումներն ունի:

Ռուսաստանի մէջ ալ յեղափոխական նախնական
 գործունէութիւնն ու շարժումը հասարակութեան վերին
 շերտերու մէջ սկսուեցաւ: Արտօնեալ և տիրող գաղա-
 կարգերէն եկան—աւելի քան ուրիշներէն—պետական
 փոփոխութեան տենչանքները: Մինչև որոշ աստիճան

այս երևոյթը ընկերաբանօրէն հասկանալի է և ըմբռնելի՝ Կորագոյն գաղափարները — պատմութեան մէջ յաճախ նկատած է և բանական է միանգամայն, որ հասարակութեան վերին շերտերէն սկիզբն առնեն: Գժբախտաբար մեր յոգւածի ծաւալը և նպատակը չեն թոյլարարեր աւելի մանրամասն քննել և լուսարանել պատմական-ընկերաբանական այդ վերին ստաիճան հետաքրքիր երևոյթը: Թիւրքիոյ պատմութեան համար բացի ընդհանուր քաջատուութենէն՝ այս կարևոր իրողութիւնը ունի նաև իր մասնակի մեկնաբանութիւնը:

Պետական վերակազմութեան անհրաժեշտութիւնը թիւրքական աշխարհին մէջ՝ զեթ բաւական երկար ժամանակ՝ չէր ն պատակաւոր և հասարակութեան միջին կամ ստորին խաւերու բարեկեցութիւնը: Մինչդեռ ուրիշ երկրներու մէջ քաղաքական յեղափոխութիւններն ու վերանորոգութիւնները ի նկատ ունեն հասարակութեան անի բաւական մասի մը բարձրացումը, զրկւած գաստի մը իրաւունքները — թիւրքական յեղափոխութիւնն ու վերածնունդը ուրիշ նպատակ ունեցան՝ Պետութեան անխախտ պատկան ուժը և արդարական քաղաքակրթութիւնն ու մեծ պետութիւններու քաղաքականութիւնը կը նպաստար Թիւրքիոյ անկախութեան և առոր հետ մեկտեղ ամենեւնի աւելի տիրող դասակարգերու, կառավարութեան շահերուն:

Ասանկը արտաքին էր և շափազանց հրամայական: Այս զիծը ևս կարևոր առանձնայատկութիւն կը հաղորդէ թիւրքական ազատագրական շարժման: Անոր բոլոր սոյթաբանները, երկար տարիներու ընթացքին մէջ ի յայտ բերած վատառողջ կողմերը, յուսահատական անյաջողութիւնները մեծ մասամբ պիտի բացատրուին այս պատմական հանգամանքով:

Էարժումը մէկ կողմ սկիզբ կ'առնէր վերին, արտունայ խաւերու մէջ և շափազանց զանդաղութեամբ կ'իջնար դեպի ստորին, ժողովրդական խաւերը: Միւս կողմէ՝ վերանորոգութեան պահանջը կը մեկնէր արտաքին միջավայրէ և կը յառաջանար դեպի ներքին միջավայրը: Այս կրկնակի առանձնայատկութիւնները — որոնք իրարով պարմանաւորած են — իրենց անքննելի կնիքը կը դնեն թիւրքական շարժման ամբողջ պատմութեան վրայ: Այդ շարժման սե կողմերը և արիւնտահրասթափառները աւելի պարզ և աւելի բնութենայի կը դառնան, երբ յուշ անկեր վերոյիշեալ երկու առանձնայատկութիւնը:

Այսպէս թէ այնպէս սկսեցան վերակազմութեան փորձերը Օսմաններու հնագարեան պետութեան մէջ: Եւ այս իրողութիւնը — ինչ շարժառիթներէ և ինչ պատճառներէ ալ առաջացած ըլլայ — շափազանց նշանակելի է Թիւրքիոյ համար: Ցանկանալով զարը անոր անկման և կազմալուծման դարն եղաւ, բայց միանգամայն դարը անոր ստեղծագործութեան և վերածնունդի: Անցեալ դարերու յախուռն աշխարհակալութեան, հզոր նաւաւորներու, որոտընդոտ փառքերու մէջ թաղուած էր սաղմը իր յետագայ նաստացման ու փորքութեան: Իսկ տասնիններորդ դարուն անյաջողութեան, գժբախտութիւններու մէջ կը դարգանար կորիզը անոր ապագայ մեծութեան ու բարգաւաճման...

Յունական ապստամբութեան ժամանակ ակնյայտ

եղաւ, որ Թիւրքիոյ զինուորական սխաւմը մեկէ աւելի անմիթթար կողմը ունի: Աշարքներ, բարբարոս, ցիբուցան բանակները, ենիչերիները թերևս անցեալին մէջ սգաակար ծառայութիւններ էին մասուցած օսմանեան պետութեան՝ տասնիններորդ դարուն ապիկար և անկարող գանկեցան: Անգլոստան կառավարութիւնը հարկադրած եղաւ թափառական և ժամանակաւոր զորքը մշտական զորքով փոխարինել: մահմեդականութեան վաղեմի աւանդները տեղի պիտի տային եւրոպական ձեւերուն և սխաւմներուն: Ասիկա շատ մեծ նշանակութիւն և կարևորութիւն ունէր պետութեան ընդհանուր վերակազմութեան տեսակետէն: Ասով կը մասնանշէր աս հասարակ յառաջադիմութեան, փոփոխութեան անհրաժեշտութիւնը: Անկազմակերպ, խառնիխուռն և անկարող զինուորական-քաղաքական-հասարակական կացութեան կը ներառու առաջին լուրջ փորձն էր ատիկա և այդ պատճառով է, որ ենիչերիներու ոչնչացման ծրագրիները և զորքի եւրոպականացման համարակն որոշումը կարևոր տեղ ունին Թիւրքիոյ պատմութեան մէջ:

Մահմեդական հասարակութեան կրօնական և բարոյական աշխարհահայեացքը ըմբոստ արամագրութիւններ կը թաղանէր անկասկած դեպի պետութեան վերանորոգութեան այդ սկզբնական փորձը, սակայն գործան թշնամութիւնն ու զիմացրութիւն չէր ցոյց տար սակաւին ժողովուրդը դանդաղաշարժ էր, անուշադիր և անհետաքրքիր ըստ երևոյթին: Ասպարեկը թեացած էր կառավարութեան և քաղաքական բարձր շրջանակներուն, որոնք կը մտածէին երկիրը եւրոպականացնել կրօնական բնութեան և մահմեդական ժողովրդին հաւանական զիմացրութեան հանդեպ՝ անոնք խաղաղ և արդիւնաբեր միջոց հանդէս բերին:

Երբ տալ հասարակութեան, որ Մահմեդի կրօնը և դարերով սրբագործւած Էքիթաթի սկզբունքները բնահակասութեան մէջ չեն երկրի վերածնունդին ու եւրոպականացման, քարոզել լայն խաւերու մէջ, որ նոր գաղափարները, պետութեան վերանորոգութիւնը անհամապատասխան չեն օսմանեան ժողովրդին գարտար բարբերուն ու սոգրութիւններուն:

Արօնական վարդապետութիւնն և ներսեւ — ազատական մեկնարան և կենարանութիւնը — ահաւաստի այն գործելակերպը, որ երևան եկաւ թիւրքական վերանորոգութեանց արշալոյսին՝ եւրոպականացման և վերակազմութեան կողմնակիցներու մէջ: Այդ քաղաքականութիւնը մասամբ անկեղծ, մասամբ հարկադրեալ, ունեցաւ իր նպատաստար արձագանքները օսմանեան վերածնունդի ամբողջ տեղութեան միջոցին: Այսօր ևս, աւելի քան ութսուն տարի յետոյ, երիտասարդ թիւրքերը իրենց գործունեութեան գժարքին ու փոթորիկոտ ճանապարհին յաճախ գործ կը դնեն այդ մեթոդը:

Էին գասակարգերը և օսմանեան պետութեան ապիկար վարիչները այդ քաղաքականութեան հակադիր քաղաքականութիւն կը կիրարկէին գարերէ ի վեր:

Կրօնը յերաւի թշնամական և աւաղակային այն արամագրութիւնները չէր ներշնչէր դեպի Թիւրքիոյ ոչնչացման սարբերը, ինչ որ իրենք, պետութեան վաթթար տերերը կը յղանային և շարամարքն կը տարածէին: Տիրապետութեան և շահագործումի ամ-

նայաբար գործիրն և եղած կրօնքը բոլոր հասարակութիւններու և բոլոր երկիրներու մէջ քրիստոնեական կրօնքը ևս—չնայելով իր սամկափարական և հաւասարութեան աննյայտ արամադրութիւններուն—երկար զարեւ եղած և լաւագոյն գործիրը աղետաւոր տիրապետութեան և անմարդկային շահագործման Գաղտնական կրօնը հակաքրիստոնեական բռնաւոր և գործն թշնամութիւն չէ արդարացներ, մինչդեռ մահմեդական հասարակութեան և պետութեան ղեկավարները՝ յանուն իրենց շահերու և գաղտնաբարձային սպասներու՝ նետած են անգիտակից և խաւար ամբոխները, Գաղտնի գրաշակի տակ, քրիստոնեայ ժողովուրդներու վրայ Գաղտնականի ու քրիստոնեկի հակամարտութիւնը աւելի հասարակական-քաղաքական-գաղտնաբարձային հակամարտութիւն է, քան կրօնական-գաղտնաբանական Եկտազային՝ սովորութիւններու և աւանդութիւններու հետեւանքով այդ հակամարտութիւնը աւելի ուժեղ կերպարանք ընդունեց և կրօնական երևոյթ ստացաւ:

Քանի որ, ուրեմն, Թիւրքիոյ տարրեր գաւանձեր ունեցող ժողովուրդներու հակամարտութիւնը պատմութեան ընթացքին մէջ է ամրապնդած, հասարակական-քաղաքական-անասական որոշ ազդեցութիւններու ներքեւ ամրացած՝ հնարաւոր է նաև, նոյնպէս պատմականօրէն, վերացնել այդ հակամարտութիւնը:

Գաւանձող որ կրօնական կասկածելի հակամարտութիւնը և գաղտնաբանական երևոյթական թշնամութիւնը ժամանակի հետ, քաղաքակրթութեան և յաստատարութեան նպաստաւոր ներգործութեամբ կարող են չեղորանալ և դադարել առաջնակարգ դեր խաղալէ:

Այս ուղղութեամբ և այս ոգով կ'ընթանար վերանորոգիչներու մասնագութիւնն ու գործնական բոլորը:

Այսպէս՝ Թիւրքիոյ պետական և հասարակական կեանքին մէջ նոր սկզբունք առաջացաւ — մահաձեզ ա կ հ ա ն ի և քրիստոնեկի հաշտութեան խնդիրը: Ակզբունք, որուն վերապահած էր խոշոր և նշանակալից դեր օսմանեան երկրին վերակազմութեան գործին մէջ:

Քաղաքացիական յարաբերութիւններու մէջ սկսան նոր անուններ և կոչումներ հրապարակ ելնելը «Օսմանեան քաղաքացի» որակուժը, թեպէս և վարանտ կերպարանքով, սկսաւ ներս մտնել քաղաքական կեանքին մէջ: Պետութիւնը ա շ ի ա բ հ ա կ ա ն ա ջ ն ե լ ու փորձեր եղան Գինչև իսկ ժամանակի կայսրը, Գաղտնի, կը հաւաստեն թէ արտասանած է հետեւեալ բնորոշ խօսքերը.

«Այսուհետև ես չեմ ուզեր ձանաչեր մահմեդականը ուրիշ այլ տեղ, բայց եթէ մզկիթին մէջ, քրիստոնիան՝ եկեղեցիին մէջ, հրեան՝ սինագոգին մէջ» (,La Turquie et le tanzimat«): Այս վճռական և համարձակ խօսքերը, նոր ժամանակներու այդ իմաստուն սկզբունքը հրահանգիչ է թիւրքական վերածնունդի առաջին օրերուն: Արտական քաղաքակրթութեան որդեգրութիւնը Թիւրքիոյ համար բացարձակ հրամայական մըն էր ժողովուրդներու համահասարակ քաղաքացիութիւնը, քրիստոնեկի և մահմեդականի հաշտութիւնը այդ երկրի համար առաջին անհրաժեշտութիւնն էր: Առանց այդ հաշտութեան անմատ-

նելի էր պետութեան աշխարհականացման և եւրոպականացման գաղափարը:

1830 թւականին զորավար խալիլ փաշան Բուսաստանից դառնալով՝ հետեւեալ ոչ-նազ նշանակալից խոսքերը կ'արտասանէր. «Այս կը վերագրանամ աւելի հաստատած, քան երբեք, որ եթէ մենք չչտայանք նմանի Աւրոպային՝ հարկադրած պիտի ըլլանք դեպի Ասիա յետ գնալ»:

Ժամանակի ընթացքին մէջ այս գաղափարներն ու արամադրութիւնները աւելի ու աւելի ծաւալեցան: Օսմանեան երկրի կառավարական շրջանները տեսան, որ պետութեան միակ փրկութիւնը վերակազմութեան և նորագոյն հիմնարկութիւններու մէջ կը կայանայ: Համակերպման և յարմարման անհրաժեշտութիւնը կը անկէր ամենուն առաջ բոլորովին բացայայտ և անողորմ կերպարանքով խնդիրը աւելի քան կենսական էր. ինքնապահպանութեան, գոյութեան հարց էր գերազանցապէս: Կրօնական-քաղաքական նկատումներն ու տարտամ վարդապետութիւնները հարկադրած տեղի պիտի ապին աւելի արմատական և աւելի հրամայական մտահոգութեան մը հանդեպ: Արդիւ-Մեջլիսի թագաւորութեան և Ռեշիդ փաշայի վարչապետութեան օրերուն վերանորոգութեան խնդիրը համեմատաբար աւելի որոշ ձևով հրապարակ եկաւ: 1839 թւականի նոյեմբեր 3-ը սեփօթներու և քաղաքական աղտութիւններու սկիզբն եղաւ: Գիւլ-Հանէի ահար օսմանեան պատմութեան մէջ նոր շրջան բանալու հանգամանքն ունի: Առաջին անգամ գահոյթի բարձրութեանն են նոր սկզբունքներու ձաւտագութիւնը լսեցաւ: Հանդիսաւոր պարագաներու մէջ կրօնքի և գաւանձելի խնդիրը պետական-քաղաքական կեանքին հետացնելու փորձեր եղան: Առաւոր փոխարէն քաղաքացիական իրաւունքները անխորակաւորէն խոստովանեցան ամեն անհատներուն:

«Այսուհետև ազգային հիմնարկութիւնները պետք է երաշխաւորեն մեր բոլոր հպատակներուն կատարեալ ապահովութիւն՝ անոնց կեանքի, պատի և գոյքի վերաբերեալ: Այս շնորհները պետք է անցնեն ամենուն, ինչ կրօնքի և հաւատքի ալ պատկանեն, ամենքը պիտի վայելեն առանց բացառութեան»:

Գեղարտաբար դիրքին չէր միանգամ ընդմիջա իրագործել կեանքին մէջ այն, ինչ կը ձանաչէին բառերով: Էին Թիւրքիան տակաւին կանգուն էր և առիթներ կը փնտրէր զիմադրելու բարենորոգիչներուն: Աւրոպական հաստատութիւններու գիտակցական և անգիտակից հակաակորդները—մզած մասամբ կրօնական, մասամբ անտեսական-գաղտնաբարձային նկատումներով—կայրէին և կը գործէին Թիւրքիոյ ամբողջ տարածութեան վրայ: Առավարական ճրագիրները պաշտպանութիւն չէին գտներ անգամ ժողովրդական այն խաւերուն կողմէն, որոնց շահերուն հակառակ չէր պետութեան վերակազմութիւնը:

Ներքին՝ մասամբ գործն, մասամբ կրաւորական գիմադրութիւնը աւելի շեշտեցաւ արտաքին գաւերու հետեւանքով:

Եթէ մէկ կողմէ եւրոպական մեծ պետութիւններէն Անգլիան և Փրանսիան ըրէ շատ կը քաջալերէին Թիւրքիոյ վերանորոգութեան հեղինակները, եթէ այդ երկու երկրներու պատմութիւնն ու քաղաքական-իրաւական

վարչակարգերը դաս կը ծառայէին Թիւրքիոյ պետական յառաջագիւմ մարզերուն — միւս կողմէ տիրահաշտակ Մեաեքընիս եռանդուն դասեր կը նիւթէր վերածննդ Թիւրքիոյ դէմ:

Գժգոհ, որ օսմանեան հինաւորաց պետութիւնը իր վերանորոգութեան ներշնչումները կը ստանար ֆրանսական հիմնարկութիւններէն և ոգիէն՝ Աստրիոյ այդ յետագիւմ ու դիւական վարիչը հետեւեալ խորհուրդները կը յղէր Բարձրագոյն Դրան. «Թիւրքիոյ անկման բոլոր պատճառներէն ան, որ լրացուց չարքներու աղբիւրը՝ եւրոպական ձեռնարկներու միտքն էր... Հիմնարկեցէք ձեր կառավարութիւնը ձեր կրօնական հիմնարկութիւններու յարգանքին վրայ... Փոխ մի անէր եւրոպական քաղաքակրթութենէն այն հիմնարկութիւնները, որոնք ձերինն յարմար չեն... Մնաց էր թիւրք հետեւեցէք մասուլման օրէնքին գնացէր ուղիղ՝ առանց կարեւորութիւն տալու արեւմտքի հասարակական ձայնին, մի նմանէք այն պետութիւններուն, որոնց հիմնական օրէնսդրութիւնը արեւելքի բարբերուն հակառակ է պաշտպանեցէք այն վերանորոգութիւններու, ու ֆորմներու դէմ, որոնք կրնան քայքայել միայն ձեր երկիրը...»

Այս շարմիտ խորհուրդները այն նպատակով չեն անշուշտ, որ վերակազմութեան ժամանակ ինկատ անուն թիւրք երկրի և ժողովրդի ներքին պայմանները, այլ միմիայն անոր համար, որ ամեն կերպ խանգարէ թիւրք պետութեան վերածնունդը և ապահովէ անոր կորուստը:

Այս կէտը ևս չափազանց կարևոր է և ուշագրութեան արժանի: Արտաքին ոտն ձգութիւններու դժբախտ պատմութիւնն է ատիկա, որ տակաւին իր ոյժին մէջն է և կը գործէ մինչև այսօր...

ՊԱՐԼԱՄԵՆՏԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՅՐԱՆՍԻՅՈՒՄ

Պարզ ու ցայտուն աչքի են դարձում օրէնսդրական այդ ընտրութիւններէ մէջ՝ երկու խոշոր իրողութիւն. յետագիւմական բանակի վարէլքը և սօցիալիզմի վերելքը:

Զուր, անօգուտ ճիգեր են թափում Ֆրանսիայի պահպանողականները, միայնպետութիւնը էլ չի վերադառնար, որովհետև նրա անհաշտ հակոտնեայն՝ հասարակապետութիւնը, ժողովրդական գերիշխանութիւնը 40 տարուց ի վեր բաւական արդէն ուժեղացած է, կանգնած ամուր, անսասան պատուանդանի վրայ: Աերջին ընտրութիւնները գրեթէ մահացու հարած տւին աջակողմեան ղեակցիային, որից մնում են այժմ միայն խղճուկ բեկորներ:

Հանրապետական գաղափարը աւելի քան երբևիցէ, շեշուեց ուժեղ և տիրական: Ո՞վ է սակայն իսկական յաղթանակողը հանրապետական լայնածաւալ բանակի մէջ: Դա նրա ծայր-ձախակողմեան թիւն է — սօցիալիստականը: Սօցիալիստ պատգամաւորների թիւրք աճում է ամբողջ 23-ով: Սօցիալիստ ընտրողների թիւրք ամբողջ երկրի մէջ բարձրանում է 800,000-ից՝ մէկ միլիոն և երկու հարիւր հազարի:

Թւերը, իրենց չոր, ահաւոր լեզուով իրաւացի անհասնալիքն են պատճառում փողի և առանձնաշնորհումի գասակարգերին: Սօցիալիզմը անդիմադրելի և յարածամ վերելքի մէջ է — հաս ներկայի մեծ իրողութիւնը, րա աճում է, թէ քաղաքներում, թէ գաշտերում, ի հաշիւ բուրժուա-արժատական կուսակցութիւնների, բազիկալների, բազիկալ-սօցիալիստների և անկախ-սօցիալիստների, որոնք բոլորն էլ ներկելով իրենց հաւատամքն ու ծրագիրը սօցիալիզմի գունաւորութեամբ, կարծում էին միանգամ ընդմիշտ գրաւել ժողովրդային զանգուածներին և տիրել սոսկաբեկին: Այդ զանգուածները վաղ թէ ուշ ըմբռնում են ծրագրային երկրամութիւնը և տալիս են իրենց բուն այն մարդկանց, որոնք առաջագրում են յստակ, որոշ աշխարհահայեացքի հետ նաև յստակ ծրագիր:

Արժատականները և արժատական սօցիալիստները, որ կազմում են այժմեան ֆրանսիական պարլամենտի տիրապետող մեծամասնութիւնը, խիստ զգալի կորուստներ ունեցան: Ընկաւ և «անկախ-սօցիալիստների» հասուածը, որի առաջնորդներն են սօցիալիզմի բնեղատներ (ուխտագրուժ) Միլլերան և Բրիանս, րանց թիւրք կիսով չափ նւաղեց, հասու ընդամենը մի տաս հոգու:

Այն ինչ իսկական, միացեալ սօցիալիստների բանակը պարլամենտի մէջ բարձրացաւ 76-ի: Այդ թիւ մէջ չը մնացին, տարաբախտաբար, մի քանի նախկին պատգամաւորներ — հինաւորաց սօց-յեղափոխական Ալլան, Արեսանդր Արենն և մեր սիրելի Պրեսսանսէն, որ Պատգամաւորական ժողովի զարգն էր իր եղակի երուդիցիայով արտաքին-քաղաքական կնճիւղների մէջ: Կիսթարեք գէթ նրանով, որ պարլամենտական ամբիւնից անժամայէտ հեռանալով այդ տկանաւոր գործիչը պիտի ներքի ամբողջապէս, իր ուժեղ ու բեղուն գրքով: Հրապարակախօսութեան, ուր նա երեսուն տարուց ի վեր հնձել է այնքան դափնիներ, կանգնած միշտ իր կոչման բարձրութեան վրայ, իրև ճնշած ժողովուրդների և բոլոր ազնիւ դատերի պաշտպան:

Ֆրանսիա զը Պրեսսանսէն, որ 8 տարուց ի վեր անդամ էր պարլամենտի, մէկն էր այն սակաւաթիւ սօցիալիստ պատգամաւորներից, որոնք ընտրում են միայն ու միայն պրօլետարական բւեներով, առանց ուրիշ խառնուրդների: Այս անգամ Աիօնի ընտրութիւններին՝ նրա հակառակօրդը, մի անյայտ միջակութիւն, շնորհիւ մի շարք բթացուցիչ ազդեցութիւնների, կարողացաւ յաղթանակել, ընդամենը մի բանի հարիւր ձայնի աւաելութեամբ:

Բուրժուա-պահպանողական հասուածները ձեռք ձեռքի աւած ամեն ճիգ թափեցին՝ տապալելու և մի այլ նշանաւոր սօցիալիստի — Ժօրէսի: Կի վայրկեան կար, երբ ամբողջ սօցիալիստ ու ուսմկափարական աշխարհը անձկութեամբ սպասում էր Տարն գաւառի ընտրութեան ելքին, վախենալով, մի գուցէ ժօրէսն իրօք տապալէ և ֆրանսիական պարլամենտը նորէն ամբողջ 4 տարով զրկւի իր առաջին հոետորից, իր ամենաուժեղ դէմքից: Բարբախտաբար, այդ երկիւղը չուտով փաբաուեց, բեակցիայի բոլոր ջանքերն ի գերև ելան և ժօրէսը վերընտրեց:

* * *

Չափազանց միտթարական է Ֆրանսիայի քաղաքական-

Հասարակական էւօլիցիան Մի կողմից հակահասարակական տարրերի շարքում, միւս կողմից՝ հասարակական անիւրի ձախացում...

Աստիճանների, հակասական թուիչքների կլասսիկ հայրենիքը կարծես արդէն գտել է իր նօրմալը, բնականոն առաջագիմութեան աւազանը և չը նայած անդադրում յետադիմական ինտրիգներին, չը նայած մանաւանդ կղերական հսկայ բանակի ամենօրեայ վայնասունին — բեժիմը ամուր ու անսայթաք զարգանում է ու կատարելագործւում Միրաբոների ու Գամբետտաների աւած ուղղութեամբ և վերջին տարիներս նա աւելց իր կենսունակութեան ու ժողովրդականութեան փայլուն ապացոյցներ, ձեռնարկելով մի շարք խոշոր բաղաբական և սօցիալական բարենորոգումներն Վատարեց պետութեան ու եկեղեցու բաժանումը, որ ինքնին մեծ, խորունկ մի յեղաշրջումն էր, հարուստ ու արգասաւոր՝ իր հետեանքներով ու հեռաւոր անդրադարձումներով Գրանսիական ազգի ահագին մեծամասնութիւնը հանդէս եկաւ աշխարհի առաջ, որպէս միանգամայն ազատւած ոչ միայն կղերական համաշխարհային պատուհասից, այլև կրօնական բիրտ նախապաշարումներից, որոնց տակ տնքում են արևմտեան ուրիշ ժողովուրդներն Գրանսիական մատուրականութիւնը մասնաւորապէս յայտնեց իրրև արժանաւոր ժառանգ 1789—93-ի մեծ պայքերի — շատ աւելի առաջդէմ ու լուսամիտ, բան միւս խոշոր հասարակապետութեան Հիւսիսային Ամերիկայի — մատուրականութիւնը, որ նոյնպէս վաղուց ի վեր կատարել է եկեղեցու և պետութեան ապահարզանը:

Երրորդ հանրապետութիւնը ի կատար ածեց և մի այլ բեֆօրմ — սօցիալական բնոյթ ունեցող — որ արժանի է ուշագրութեան: Գրանսիան առհասարակ բաւական ազքատ է զուտ սօցիալական կամ աշխատաւորական բեֆօրմներով: Հարևան միապետութիւնները, Գերմանիան և Անգլիան, որոշ ին իրներում շատ աւելի առաջ են գնացել: Աշխատաւորական ապահովագրութեան (ASSURANCE) հարցը ընդհանուր առմամբ շատ աւելի լայն չափերով է իրագործւած Գերմանիայում:

Այժմ ահա հանրապետական ձեժիմը ձգտում է լրացնել նաև այդ խոշոր պոկաւը և պարլամենտը փակելուց առաջ քեւարկեց ահագին մեծամասնութեամբ ձերուներների թոշակի բեֆօրմը — մի օրէնք, որ շատ երկշտ ու պակասաւոր է, բայց որ ինքնին մի լուրջ սկզբնաւորութիւն է, ենթակայ հեռաւոր լրացումների ու կատարելագործումների Ծերուներին, աշխատանքի անընդունակներին տրւած օգնութիւնը մինչև օրս սոսկ բարեգործական բնոյթ ունէր: Այսուհետև նա դառնում է օրէնք, այսուհետև ազգը ճանաչում է աշխատաւոր մարդու վերաբերմամբ իր աւուր ստանալու իր ձերութեան տարիներում հաւաքական ազգային բարիքներից իր բաժինը, որին նա արժանացել է երկարատև ու քրանաթօր աշխատանքով: Ահա մի մեծ սկզբնաւոր, որ պէտք է արժարծել ամենուրեք, նաև մեր յետաձեաց երկրներում: Գրանսիացի աշխատաւորը — բաղաբային պրօլետարիատ, գիւղացի, արհեստաւոր — բողոքելով իր 65 տարին, այսուհետև կունենայ որոշ թոշակ, առայժմ շատ լղարիկ, անտարակոյս, բայց նա կ'աճի աստիճանաբար պետութեան ու մանաւանդ ձերակոյսի աստիճանական ուսմկապա-

րացման հետ... Առայժմ վաստակաւոր ձերուներն կունենայ այնքան, որ ազատ մնայ սև օրերից, որ ստիպւած չը լինի ձեռք երկնցնել՝ ողորմութիւն հայցելու եւ այդ թօշակները պիտի կազմին թէ իրենց աշխատաւորների, թէ գործատէր արդիւնաբերողների և թէ պետութեան ամենամեայ վճարներին:

Այդ համակրելի օրէնքը տապալելու համար՝ միահամուռ ճիգ թափեցին մի կողմից յետադիմականները, միւս կողմից յեղափոխական սինդիկալիստներն ու մարքսիստական ազանդաւորները: Աերջինների պարագլուխը, Ժիւլ Գեդ, այնքան հեռու գնաց, որ նոյնիսկ խախտեց կուսակցական համադումարի վճիռը և բեֆօրմի քեւարկման օրը մէկէն ի մէկ բեմ բարձրացաւ ու խօսեց նոր օրէնքի դէմ, հռչակելով այն, որպէս թալան աշխատաւոր դասակարգի Հին գործիչի այդ յանկարծակի թատերամուարը այդքան արտաոց մի դիտաւորութեամբ՝ շարունակ պատճառեց սօցիալիստների շարքերի մէջ, ևս առաւել, որ Գեդը իր այդ դիտաւորութեան առթիւ հարկ չէր սեպել նախօրօք գէթ խորհրդակցելու իր ընկերների հետ... Բայց պապական այդ ձեւերին վաղուց հետէ ընտելացած է Գրանսիական ուղղափառ մարքսիստների առաջնորդը, որ ամեն առթիւ ձգտում է արգելքներ ստեղծել ժօրէսեանների բարենորոգչական քայլերի առջև, համարելով իրան, որպէս միակ ու ճշմարիտ թարգման ֆրանսիական աշխատաւորութեան շահերի:

Սօցիալիստական հատւածը, ի հարկէ, սկանջ չը կախեց ազանդաւոր վետերանի այդ անակնկալ յայտարարութեանը և ուրիշ դեմօկրատ տարրերի հետ միաձայն քեւարկեց օրէնքը: Մի անգամ ևս Գրանսիայի սօցիալիստներն ու աշխատաւորութիւնը հանդիսաւոր հրաժարիմք ասացին ուղղափառ ու ամուլ դօքտրինօրութեան և գնաց ձօրէսի ետևից:

Սօցիալական կամ աշխատաւորական օրէնագրութիւնը, որի այդ խոշոր սկաւը կատարեց շնօհիւ սօցիալիզմի յարաձուն ազգեցութեան, այսուհետև, բնականաբար, առաջ կերթայ աւելի արագ և աջող, քանի որ սօցիալիստական թեւը պարլամենտի մէջ ներկայացնում է 76 հոգու մի պատկառելի ուժ:

Միւս կողմից, իրենք բուրժուաւարմատական ու դեմօկրատ կուսակցութիւնները ևս — եթէ չեն ուզում կօրցնել հողը իրենց ռաբերի տակ, կօրցնել իրենց ազգեցութիւնը ժողովրդային զանգաւածների մէջ — պէտք է հետզհետէ ձախանան արհրաժեշտաբար, պէտք է ձայնակցեն սօցիալիստներին, պէտք է գրկեն հետզհետէ լայն, արմատական և բարենորոգչական գործունէութեան դրօշը:

Սակայն, ոչ որ չի կարող ստանձնել գուշակի գերը հասարակական զարգացման դիմաց: Հնարաւոր է, որ տեղի ունենայ տրամագծօրէն հակահասարակ շարժումը: Հնարաւոր է, որ բուրժուական բողոք հատւածները, անգամ ամենառամկալարականները, սօցիալիզմի ու աշխատաւոր ընդհանրութեան այդ յարաձուն գրոհի դիմաց փոխեն ֆրօնտը դէպի յետ, փարին սօցիալական բեւակցիային, միանան՝ զորազնագոյն սեփականութիւնը՝ փրկելու համար, կարմիր ուրականը՝ հալածելու համար...

Առայժմ Գրանսիայի զարգացման անիւր, նրա էօլիցիայի ընդհանուր ձգտումը միանգամայն յուսալի ճամբու վրայ է և մենք սրտանց ողջունում ենք այն:

Հ Ա Ս Ա Ր Ա Կ Ա Գ Ի Տ Ա Կ Ա Ն

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն Չ Ա Ր Գ Ա Յ ՈՒ Մ

Ե Ի

Տ Ե Ս Ա Կ Ա Ն Ը Ն Դ Հ Ա Ն Ե Ր Ա Յ ՈՒ Մ Ն Ե Ր

(Մեր աշխարհամայնացքի միմբերը)

II

Մենք տեսանք, թե որքան խոր արմատներ ունի մարդկութեան մէջ, մանաւանդ նախնի ժամանակներում, համալսական կանոններն ու հասարակական կանոնները, հարկ և փոքր ինչ աւելի ծանրանալ այդ ուշագրաւ իրողութիւնների վրայ, որ մի տեսակ սևագիր պատճեն են գալոսց մարդկանց ինքնին հասարակականացի և որոնց մնացորդները այնքան առատութեամբ ցանուած են այժմեան աշխարհում, նաև մեր երկրում:

Այդ նախնական համայնականութեան դաւանանքը միանգամայն բնազդային էր, ինքնածին և շատ դէպքերում ուղղակի սրտաուշ:

Մասնաւոր կամ անհատական սեփականութիւնը չէր ծանաչում այդ վայրերի ու բարբարոս համայնքների մէջ: Այն ծանաչում այն պատճառով, որ նա, վայրերին, նախամարզը շուներ տակաւին իր անհատական զիտակցութիւնը, նա գոյութիւն ունէր, այսպէս ասած, միայն համայնքի մէջ և միայն նրա զօրութեամբ, որպէս հօտի, երամի անբաժանելի մի անդամ, մի մասնիկ... Համայնքից դուրս նա ոչինչ էր, կորած, դժբախտ:

Իսկ համայնքը սերտ, արիւնակից գերդաստանի բնոյթ ունէր, համայնքը բոլորի համար մի տեսակ հարազատ, խնամատար ու սնուցիչ մայր էր, որից բաժանուելով անհատները լքուած ու շորտնուած էին, որպէս ծառից կտրուած ծիւղեր: Ազգիացած կեանքը մահ էր վազելի մարդկանց համար, այնքան շատ էին վտանգները, նրանց շրջապատող... վտանգներ՝ թե իրական, թե երևակայական: Եւ այդ հեռաւոր ժամանակներում, հորգայից, տոհմից, գենտից, համայնքից արտաքսութիւնը համահասարակ էր մահուան պատժի նախապատմական յոյների ու սեմիանների մօտ սոփորութիւն էր՝ դուրս վտարել համայնքից այն անհատներին, որոնք սպանում էին նոյն հարազատ համայնքի որևէ անդամին *): Օրեսալը իր մօր և կայէնն իր եղբոր սպանելուց յետոյ՝ հարկադրուած էին թողնել երկիրը, փախչել:

Բայց վտարման կամ արտաքսութիւնը յարատեւից յոյների մօտ և աւելի ուշ, պատմական, բազարակրթական ժամանակներում: արտքը հարազատ տոհմից, համայնքից գեռ դիտուած էր, որպէս ամենաահաւորը բոլոր պատիժներից: «Աքսորականը, ասում է յոյն բանաստեղծ Քեօգինես, չունի հաւատարիմ բարեկամներ և ընկերներ և դա ամենազաւթան բանն է արտքի մէջ»:

Համալսական սուրբ էր, նախնական շոյն սրբութեան հանգամանքն ունէին համայնքները՝ և քաղաքակրթութեան հորիզոններում, գրեթէ բոլոր ազգերի մէջ:

Communitas (Հոսուս), *Gemeinde*, *Markgenossenschaft* (Փերմանիայում), *commune* (Փրանսիայում), *township* (անգլոսաքսոն երկրներում, մասնաւորապէս Ամերիկայում), «միր» կամ «բշշիւն» (Ռուսաստանում), համալսական, մեզնում, — բոլորն էլ նոյնիմաստ բառեր ու գաղափարներ են, ամեն սեղ այդ գաղափարը հանգիստնում է ժողովուրդների աշխուժ, որպէս գերագոյնը սրբութիւններից, ամեն սեղ համայնքն օժտուած է հզօր իշխանութեան ատրիբուտներով, ստորագելիներով, ամեն սեղ նա պահպանում է իր անգամներին իր բացարձակ խնամակալութեան, կարելի է ասել, բանութեան տակ, պատժում է և մահացնում իրապէս կամ բարոյապէս իր դէմ մեղանշողներին, ըմբոսաններին, դաւաճաններին:

Հնչակաւոր սօցիոլոգ Հարստհասոնգէն յիշատակում է մի շարք օրուական տոածներ, որոնք պերճախօս կերպով վկայում են այն խոր յարգանքը, որ «միր» (ուսական համայնքը) ներշնչում է ժողովրդին: «Ասաւածն է միայն միրի դատաւորը», «միրի կամքը սուրբ է, պէտք է անպայման կատարել», «միրի հառաչանքը կարող է ժայռ խորտակել», «միրը երկրի պատարն է» և այլն *): Նման յարգանքի ու սկնածութեան արտայայտութիւններ «համայնքի» վերաբերմամբ կան բոլոր երկրներում, նաև մեզ մօտ, չենք յիշում, տարբարաբար:

Համայնքն ամեն բան է, նաև միակ սեփականանաւորն է: Նախնի մարդկութեան մէջ դա բնական է և արամաբանական: Անայր անգամ, երեսաններն անգամ համայնքին են, գենտին են, տոհմին են: Ամեն բան նրան է պատկանում, անհատը ջնջում է: Ահա օրինակներ նոյնիսկ այժմեան վայրերինների կեանքից: «Հա Քուշմէններն ու Փուէլիները, մի մի նմուշներ այդ նախնական կոմմունիզմի, այդ ուշագրաւ համայնականութեան դարձին տեսնում է իր աշխարհաշրջիկ ճամբորդութեան միջոցին, թե ինչպէս մի Փուէլի պատառապատառ բաժանում է իրեն արւած վերակը, բաժանում է այնքան մասերի, որքան նա ունէր ընկերներ: Նոյնպէս և որսի արդիւնքը—թեկուզ ստացած մեկ կամ մի քանի անհատների ձեռքով—չի պատկանում այդ անհատներին, այլ ամբողջ հաւարականութեան, ամբողջ հորդային կամ համայնքին: Արտքութիւնն ու ձկնորսութիւնը, նախնական արդիւնաբերութեան այդ երկու ձեռք, կատարում էին սոփոքար միասին և արդիւնքները սպառում էին միասին: Մեր «մատաղահացերն» ու բեկեխային բանկեաները ոչ այլ ինչ են, բայց եթէ մնացորդ այդ հնագարեան, կոմմունիստական սոփորութիւններից:

Այդպէս ուրեմն, մասնաւոր սեփականութիւնը—որ այսօր շատ շատերին, մանաւանդ իշխող դասակարգերի ներկայացուցիչներին, թւում է որպէս յաւիտեական, բնատուր մի հաստատութիւն, յատուկ բոլոր ժամանակներին և բոլոր մարդկային հասարակներին—ծնունդ է առել համեմատաբար աւելի ուշ, նախապատմութեան կամ պատմութեան որոշ վայրկեաններում, իբրև հեռաւոր մի շարք անտեսական ու սօցիալական պատ-

*) Lafargue: La propriété, Origine et Evolution.

*) Emile de Laveley: De la propriété et de ses formes primitives.

ճառների, որոնց մասին գեո առիթ կունենանք խօսելուս «Բնատուրը», սկզբնականը — հ ա մ ա յ ն ա կ ա ն սեփականութիւնն էր, կամ ուրիշ խօսքով, սեփականութեան ժխտումը: Երկար դարեր մարդ-եակները և հասարակութիւնները բնազգօրէն թշնամի են եղել «իմի» ու «քոնի» հասկացողութեան, խտրութեան: Ասուածը կամ ասուածները, նրանց նախնական ըմբռնումով, ըստեղծել են ամեն բան՝ ամենքի համար, աշխարհի բոլոր բարիքները — ընդհանուր, համայնական բարօրութեան համար: Ամերիկեան հնդիկների հասկացողութեամբ *Մեծ ոգին* (իրենց ասուածը) բնակեցրել է երկիրը, և լցրել է անասունները որսի կենդանիներով — ոչ թէ մի բանի արտօնեալների, այլ անխտիր բոլորի համար: Այն ամենը, ինչ բանում է դաշտերի մէջ, այն ամենը, ինչ որ սպորում, շնչում է երկրի վրայ և գետերի ու ծովերի մէջ — հաւասարապէս պատկանում է բոլոր մարդկանց, որոնք արարչագործութեան գերագոյն արգասիքն են, աշխարհի, բնութեան տերերը:

Այդ պարզ ու հրապուրիչ աշխարհահայեացքից արամարանօրէն հեռուում էր նախնական ամենամեծ տաքինութիւններից մինը — *Հիւրընկալութիւնը*: Ո՞վ չը գիտէ, որ հին, բարի ժամանակների այդ գեղեցիկ ժառանգութիւնը պահպանել է այսօր միայն յեռաձայն, կիսահայտուրական ու վայրենի ժողովուրդների մէջ, և որ անհասարակ քաղաքակրթութիւնը գնալով, միշտ աւելի և աւելի դուրս է մղում այն եւրոպայում նա գրեթէ խաղա չքացել է:

Ամեն բան — ամենքին էր, հ ա մ ա յ ն ք ի ն էր: Եւ այդ «Ամենք» կամ «համայնք» հասկացողութիւնը երբեմն տարածւում էր բովանդակ մարդկութեան վրայ: Բ ո լ ո Ր մարդիկ իրաւունք ունէին մի համայնքի հիւրընկալութիւնը վայելելու: *Հիւրը* նոյնպէս Աստուծուն էր, *Մեծ Ազուն* էր: Օտարականին օգնելը՝ ստիպողական պարտք էր համայնքի իւրաքանչիւր անդամի համար: Այդպէս՝ և մեր նահապետական երկրներում, անգամ կիսավայրենի հօրդանների մէջ (կովկասեան լեռնաստանում և ասիական Քիւրդիստանում): Եւ ամենից ուշագրաւն այն է, որ *Հիւրը* ապաստանւում և մեծարւում է անգամ այն գեւաբում, երբ նա պատկանում է թշնամի ցեղի:

Երբէք — իրաւամբ ասում է *Լաֆարգ* — հասարակական զարգացման ոչ մի շրջանում հիւրընկալութիւնը չի գործագրուել այնքան պարզ, այնքան լայն ու կատարեալ ձևով: Երբ ամերիկական վայրենի *Իրօկեզի* ասունը մտնում է մի մարդ — ասում է *Վորդան* — ով որ էլ լինի նա, անեղինների կանանց պարտքն է՝ կերակրել նրան: Հակառակ գեւաբում այդ ասունը կանարգէ ինքզինքը և ամբողջ ցեղը: *Հիւրը* սուրբ է, նոյնիսկ երբ նա թշնամի է... Այդ բարքերը, ըստ Ցաղիտի վկայութեան եղել են և հին, բարբարոս գերմանների մէջ: Այնտեղ ևս օտարականին հարազատ օժախից յեռ մղելը համարւում էր ոճիր... Պատահել է այդ նահապետական կոմունիզմի շրջանում, որ տեղ-տեղ գիւղական համայնքները իրենց արամագրելի հողերից մի յայտնի բաժին յատկացրել են օտարականներին: Նրանց արդիւնքներով կերակրուել են պատահական հիւրերը: Եղել է նոյնիսկ այդ հողերի վրայ յատուկ տուն օտարականների համար — *Հիւրերի տունը*, նման

փաստեր պատմում են Հնդկաստանի ու այլ համայնական գիւղերի, և նոյնիսկ 19-րդ դարասկզբի Ֆրանսիական որոշ համայնքների վերաբերմամբ (Օպերն և *Վորվան* գաւառներում):

Գարձեալ, ուրեմն, նախնական կոմունիզմի, համայնականութեան մի նմուշ, որ յայտարար է և նախնական *հ ա մ ա յ ն ա կ ա ն*...

Արդարև: Հին հասարակութիւնների մէջ հողերի ու գործիքների, աշխատանքի ու վայելքի *հ ա մ ա յ ն ա կ ա ն* հետ տիրում էր բնականաբար կատարեալ հաւասարութիւն մարդկանց միջև: Զարգանում էր այդ նահապետական համայնքների ծոցում ճշմարիտ եղբայրութեան ոգի, փոխադարձ կարեկցութիւն ու տղակցութիւն, — երևոյթներ, որ այնքան սակաւացել են, գրեթէ քնշուել ներկայ կապիտալիստական դարաշրջանում, քրիստոնէական լողունգների ժխորի մէջ...

Սպենսեր իր «Վոցիտլօգիայի հիմունքների» մէջ ներբող է կարգում այդ հինաուրց փոքրիկ հասարակութիւններին, նրանց բնածին աշտուիլմին, վեհանձնութեանն և համերաշխութեանը. և բոլոր նրանք, որոնք տեսել են Աֆրիկայի ու Ամերիկայի վայրենի համայնքները, նախքան եւրոպական քաղաքակրթութեան, քրիստոնէութեան ու ալքօզօլի մուտք գործելը, — բոլորն էլ ոգևորւած շեշտում են նրանց համայնական աւարքինութիւնները:

Ե՛րբ է սկզբնաւորուել կոմունիստական հաւասարութեան այդ բեժիմը, բանի՞ գարեր է տեսել նա... Ի՛նչ կարող ենք ասել... Եւ մենայն գեպս պատմութիւնը վկայում է, որ անգամ քաղաքակրթութեան համեմատաբար բարձր աստիճանների վրայ այդ համայնքները — *Markgenossenschaft*, գերմանիայում, *township*, ամերիկայում, *commune* — ներք, Կրանսիայում և այլն — չը նայած իրենց խոշոր շեղումներին սկզբնական կերպարանքից, չը նայած մասնաւոր սեփականութեան սկզբունքին և աճուճներին, պահպանում են իրենց էական բնոյթը, պահպանում են *հ ա մ ա յ ն ա կ ա ն* *հ ա մ ա յ ն ա կ ա ն* թիւնը. նրանք բոլորն էլ անկախ, ինքնավար միութիւններ են, վարչական ապակենտրոնացմամբ, լուծում են իրենց ներքին վեճերը համագումարներով, պատգամաւորութիւններով ու մեծամասնութեան սխաւեմով: Նրանց բոլորի մէջ տիրում է կենցաղի, գոյրի, պայմանների հաւասարութիւն և արդիւնաբերութեան մեծագոյն միջոցը, *հ ո գ ը*, իր պարբերական բաժանումների սկզբունքով, կազմում է ամենուրեք ընդհանուր, համայնական սեփականութիւն:

Գրանք նախնական պարզ ռամկավարութիւններն են (*démocratie*), որ փչել են ժամանակի յեղաշրջող ալիքների մէջ և որոնցից պահել են այսօր մի բանի հրապուրիչ ու պանծալի մեացօրդներ՝ Ալպեան ազատ բարձունքներում, աշխարհի ամենահին հանրապետութեան մէջ — *Էվէյցարիտայն* (*Landsgemeinde* — ներք կամ գիւղական համայնքները Ապպենցելի և մի երկու ուրիշ կանտոններում):

Հին համայնքը չէր կարող թողլ տալ գոյրերի կենտրոնացումն փոքրամիւ ձեռքերի մէջ, չէր կարող ծնունդ տալ անանձաշնորհման ու ճնշման: Հողի ընդհանուր սեփականութիւնը ինքնին արդէն մի ամուր պատուան-

գան էր, որ պահպանուած էր պայմանների հաւասարութիւնը, սահմանուած էր սերտ, համերաշխ կենակցութիւն համայնքի անդամների մէջ, ապահովուած էր բոլորի անհատական անկախութիւնը՝ ընդհանուր, հաւասարական սեփականատիրութեան մէջ:

Եւ ամեն տեղ, այնուամենայնիւ, պատմութեան սարսափելի անիւր կոխկոտեց «հին բարի ժամանակների» այդ սրտնչելի առաքինութիւնները, գրեթէ ամեն տեղ անհետացաւ կամաց-կամաց այդ նախնական հաւասարութիւնն ու սովորութիւնը... Առաջ եկաւ գոռոզ, ճնշող արիւտօգրատիւն, հողային ազնւականութիւնը գրեթէ բոլոր երկրներում, հաստատուեց աւատապետական կարգուսարքը իր համասփիւռ բոսորդ, անիշխանական զարհուրանքներով, ապա քառսից հետզհետեւ ծնունդ առաւ մի ապետութիւնը, աւելի գոռոզ, աւելի ճնշող, թէեւ աւելի օրինաւոր ու կարգապահ, — և ամեն ինչ նա նվթարկեց իր բացարձակ, միահեծան իշխանութեան...

Ահաւասիկ հասարակական էւօլիցիայի արիւնտաւազքը, որին կը հետեւենք իր բոլոր ուշագրաւ հանգրուանների մէջ...

Աղբաւու պէտք չը կայ, ի հարկէ: Զարգացման անիւր ըստ երևոյթին բացասական, արիւնահեղ այդ ընթացքի մէջ, չը պէտք է ցաւի ու արտասանքի ծիշեր յարուցանէ օրենկոյով դիտողի կողմից: Քաղաքակրթութիւնը կործանեց հինաւուրց սովորութիւնն ու հաւասարութիւնը և բերեց անբաւ արիւն ու զարհուրանք: Բայց դրա համար չը պէտք է անիծենք քաղաքակրթութիւնը: Զուտօք սոցիոլոգներ արեցին այդպէս: Կարգացէք Ռուսոյին, Կարլային, Տոլստոյին: Լսեցէք նիշչեական թուճոտ ու սասանեցուցիչ անէքքները ժամանակակից կուլտուրական արժեքների հասցէին... Կորուսութիւն, անտարկոյս: Եթէ ծիշտ են ու տեղին են քննադատութիւնն և բը, ապա ծիշտ չէ, տեղին չէ նրանց բոլորի և զրակացութիւնը:

Քաղաքակրթութիւնը պատասխանատու չէ: Պրօգրէսի, առաջադիմութեան հսկայական սլացքը դատապարտելու չէ պարզ, միամիտ վայնասուններով: Նախնական վայրենութիւնը մի շարք սիրուն առաքինութիւնների հետ պարփակուած էր իր ծոցում և մի շարք սարսափներու վայրենութիւնը, սահմանակից որոճացող անասնութեան, ինքնին արդէն սարսափ է: Մարդկութիւնը չէր կարող կանգ առնել մանրիկ, խաւար համայնքների այդ առաջին աստիճանի վրայ: Նա ձգտում էր բնազդորէն լայնարձակ հօրիզոնների, ուր ի վերջոյ պիտի իրագործէ մարդկային իդէալական համայնակենցաղը:

Քաղաքակրթութիւնը միայն չի կործանում — նա և շակում է, վերաշինում է: Ազնւականութիւնը, տեսանք, չ'ապրեց, չ'ապրեց և միապետութիւնը: Երկուսն էլ իրենց պաշտօնը կատարելուց յետոյ — պաշտօն դրական և բացասական — իջան բեմից և փրանսիական Մեծ Ենդարիտութեան ցնցումների մէջ դարձնեց սովորութեան նոր հաւատամքը:

Այդ հաւատամքն ևս այսօր ահա հաշակում է անբաւարար, բանի որ աւել է իշխանութիւնն ու աշխատանքի վայելքները՝ փողի, կապիտալի հրամանատարներին: Այդ հաւատամքն ևս կործանելու վրայ է, աւելի ծիշտ, կատարելագործելու, լրացելու վրայ է:

Սօցիալիզմն է այդ շրջադարձը ուժը և նա գալիս է ազդարարելու նոր մարդկային համայնակենցաղ, ուր պիտի կրկնւի, վերարտադրւի մեր նկարագրած նախապատմական կոմունիզմը, աւելի բարձր, աւելի պայծառ ու կատարելապէս պակերով: Նորէն ամեն ինչ — արդիւնագործութեան բոլոր ուժերը, բոլոր միջոցները — պիտի գրւին աշխատաւոր համայնքի ձեռքը, իբրև ընդհանուր, ժողովրդական սեփականութիւն...

Պատմութեան յաւերժական ընթացքը...

Ժամանակակից կապիտալիստական կամ բուրժուական պետութեան ձևը պէտք է կործանուի: Նա արդէն իսկ կործանելու վրայ է: Համաշխարհային աշխատաւորական բանակը նրա դէմ է, որ գրոհ է տալիս յաւերժամ և յարածուն թափերով:

Ազատ ու ինքնավար համայնքների կամ ազգերի դաշնակցութիւն — ահա պետութեան գալոց ձևը: Ազատ, ինքնավար և ինքնօրէն պետութիւնների դաշնակցութիւն — ահա ձևը գալոց մարդկային, տիեզերական հասարակութեան:

Բայց մենք նորէն պէտք է գառնանք անցեալին:

Ն Ի Ի Ր Ա Տ Ի Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Շրջիկ ընկեր Բ. Ե. ի ձևով. — Սա մ ս ո ս Գ՝ Ոմն 216 դր., Զրք 50, Քօսայէ 40, Փերան 54: Մարգարէն՝ Ազին 1080 դր., Արևս 2160: Մ. - Ա. զիզ՝ Գ. Կիւրեան 216 դր.: Արարկիւր՝ Գ. Զրաւան 540 դր., Ս. Երաման 1296, Մ. Գայանան 216, Գ. Կիւրեան 324, Փ. Գոնիկիան 108 դր.: Գումար 6300 դր.:

Գումարի Անբաղաձայն

1909 յունիսն մինչև դիկտ. — Էսեկայ խմբեր՝ Անանիս 690 դր. ողջ, Կորյուն 200, Զարիւր 164, Երկար 310, Նպասակ 157, Ռազմ 21. 20, Երանց 50, Յառայ 440, Ասիա-Ապագայէ նուագանկուրիւն 2809. 20 դր.: Գումար 4842 կապական դր. ողջ:

Աւազան Կամրակ

Յօգուս կովկասեան բուհարիկայերի 1039 դր., 5 փ., Եոյն Եղապակով Պեսո խմբից 50 դր.: Գումար 1089 դր. 5 փ.:

Վասօր Կամրակ

1908—1909-ի անբաղաձայններ. — Էսեկայ խմբեր՝ Մամիկոնան 440 դր. 20 փարս, Տուրաբուս 278, Գայրեռուց 333, Սիւնաց 320, Սամառուց 223. 20, Գոնեաց 129. 10, Շիրակ 116, Արարս 155. 20, Արծրուց 652, Կաղղկաց 147, Մասնաց 267. 20, Վասպուրական 283. 20, Խոստուրուց 290. 20, Արծի 138. 20, Մոնաց 90. 20, Կովկասեան 21, Վրէժ 34, Երանց 112: Ներքին նուագանկուրիւն գոյացած 2902, արտաքին նուագանկ. 6480, նիւրաւուրիւն 511. 20 դր.: Գումար 13925 դր. 30 փարս:

Սեւ-Վիտայ

Արթակ 110 դր., Թիւրայ 460, Վարդ երկ անգամն 630, Թարգմ 50, Շահին երկ անգամն 710. 20, Սարհաս երկ անգամն 316. 20, կաղաւուր Զարեանցի կերակրիւն 55, բարեմնէ գոյացած ամս՝ Սեւ իդերէն 1754, Ա. ցոնի կովիսէն 868, Ամերիկայեան ձիգանան 108. 20, ամերիկայեան Վ. Զոյի գաղարկն 1085, Թարայ 5, Փանակ 20, Առիւծ 25, Սամանուր 30, Յարհաս 30, Կարակ 30, Թարայ 75, Բարեմակ 60, Յովհաննէս Զիլիկիլեան 108. 20, Տարաղեան Պետրոս 22, Զրդիցի ընկեր մո 10, Լու 5, Կալոյ Փոյիսեան 21, Մասիս 20, Պետրոս Մարտիկ 20, Մանուկ 13, Օնան Յենեմեան 10, Մանուկ և Պետրոս Մարտիկ 19, Յ. Ազատեան 15, Ազատ ազատեան 8, Տօնո 5, Յ. Ազատեան Լու 34, Կիւրեանցի ձիգանակ 20, Յայ 20, Յայրէն ներ 1 յունական 330 փամիւտով, Լու 1 պրանկիկ 375 փամիւտով:

Զիճճճճճ յունիս-օգոս. — Էսեկայ խմբեր՝ Լարամային 100 դր., Անդրակիկ 32. 20, Մեիր 150, Ազատ 225, Լուս 701. 20, Սասուն 55, Լեւոս 70, Կոնակ 180 դր.:

Վ. Եւզիկ յունիս-օգոս. — Էսեկայ խմբեր՝ Կոյակ 88. 20 դր., Յամիկ 34. 20, Շամբուր 57, Ժոսարիկեր 50, Արուսեան 66, Շուսանիկ 54, Սօնա 71, Փորոյիկ 55, Մեյակ 43, Լուսին 71, Ասղ 111, Նեմրոս 62. 20, Արիի 38, Մարգարի 51. 20, Լովիկ 15. 20, Լուս 9, Գումար 47 դր.:

*) Ներառուութեան տոյն ցանկի առաջին մասը մեզ չի հասած: